

Мовчан О.М.

**УЧАСТЬ ПРОФСПІЛОК УСРР В УПРАВЛІННЯ
ПІДПРИЄМСТВАМИ ТА РАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ВИРОБНИЦТВА В
РОКИ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ**

Проблема виробничо-економічної діяльності професійних спілок була особливо популярною в радянській історіографії. Однак, незважаючи на численні публікації, вона не набула вірогідного висвітлення. Зосереджуючи увагу на численних трудових починах, організованих за ініціативою професійних спілок, радянські історики уникали дослідження соціальних аспектів проблеми. Створюючи міф про активну підтримку робітниками політики підвищення продуктивності праці, вони вдалися до фальсифікації методів її здійснення та соціальних наслідків, а після цього, висмикуючи та підтасовуючи історичні факти про вимоги робітників, висловлені під час укладення колективних угод та проведення місцевих профспілкових з'їздів, відтворили фантазмагоричну картину руху трудящих за підвищення норм виробітку та зниження розцінок. Тенденційно висвітлювалися і проблеми залучення професійних спілок до управління виробництвом.

В 90-ті роки в зв'язку з переоцінкою історичною наукою революційних перетворень радянської влади увагу дослідників привернули проблеми робітничого контролю над виробництвом, "оробітничення" апарату господарського управління та участі професійних спілок у здійсненні трудових мобілізацій у добу воєнного комунізму¹, які почали розроблятися на основі нових оціночних орієнтацій та підходів із залученням раніше недоступного кола архівних джерел. Проте економічна діяльність професійних спілок періоду НЕПу, що базувалася в соціальному плані на суперечливому дуалізмі класової політики і політики соціального партнерства, а у технологічно-організаційному — спочатку на системі тейлоризму, а потім, з кінця 20-х років, фордизму, не цікавила дослідників, незважаючи на потребу запровадження політики соціального партнерства та вирішення проблеми технологічної відсталості в сучасній Україні.

Щоправда, в пострадянській російській історіографії з'явилися дослідження В. Бакуліна та А. Кузьмичова, присвячені розвитку наукової організації праці в СРСР у перше десятиріччя радянської влади, в яких є фрагментарне відображення

діяльності професійних спілок по впровадженню тейлоризму та фордизму в радянську промисловість². Світ побачили й праці фундаторів теорії та дослідників історії “соціального партнерства”, які дають уявлення про засади та особливості зародження економічної демократії в країнах західного світу³. Перші — допомагають зрозуміти специфіку діяльності радянських професійних спілок щодо раціоналізації виробництва. Інші — з’ясувати реальні можливості участі в господарському управлінні в умовах так званої “робітничої демократії”.

Першу спробу узагальнення досвіду запровадження елементів політики соціального партнерства в Україні було зроблено в політологічному дослідженні Т. Лященка⁴. На жаль, доба 20-х років розглядається в ньому побіжно, хоча саме у той період елементи політики соціального партнерства запроваджувалися в систему виробничих відносин в Україні найбільш активно.

Незважаючи на декларування політики класового — робітничого контролю у виробництві, правляча партія після завершення націоналізації промисловості звернулася до використання елементів системи соціального партнерства у сфері регулювання трудових відносин (колективних угод, паритетних і третейських конфліктних органів) та управління виробництвом (представництва всіх його суб’єктів у керівних та дорадчих господарських органах). Щоправда, головним гарантом демократизації управлінського апарату проголошувалися класові пріоритети, а саме — “висуванство” робітників на керівні господарські посади та класовий контроль за діяльністю адміністративно-технічних кадрів.

У запропонованій читачеві статті увага зосереджена на проблемах участі професійних спілок у господарському управлінні та раціоналізації виробництва. Діяльність їхніх представників в інститутах соціального партнерства, які займалися вирішенням трудових конфліктів, досліджена у спеціальному розділі “Участь у вирішенні трудових конфліктів”.

Якщо у перші роки НЕПу головними напрямками діяльності професійних спілок були участь у тарифікації і нормуванні праці*, то надалі напрямки їх економічної роботи розширилися. Відповідно до рішень XIV з’їзду ВКП(б) професійні спілки залучалися до участі в кампанії підвищення продуктивності праці.

* Згідно з рішеннями X з’їзду РКП(б) V Всеросійський з’їзд та III Всеукраїнська конференція профспілок спрямували їх економічну роботу головним чином в русло тарифної політики з метою укладання колективних угод з роботодавцями.

Причому їх відповідальність за здійснення раціоналізації зростала. XV конференція ВКП(б), яка відбулася в жовтні — на початку листопада 1926 р., у резолюції про профспілки записала, що вони повинні не тільки підтримувати “всі розумні заходи госпорганів, спрямовані на проведення режиму економії, а й бути ініціаторами конкретних пропозицій, спрямованих на втілення гасла партії про режим економії та раціоналізацію виробництва”⁵. XV з’їзд ВКП(б), скликаний на рік пізніше, в листопаді — грудні 1927 р., спеціальної резолюції про профспілки не приймав, але, визначаючи роль масових організації в “соціалістичній раціоналізації”, зауважив, що їм належить проводити нещадну боротьбу зі збоченнями раціоналізації, тяганиною, бюрократизмом і стати “основною підмогою переробки нашої промисловості”⁶.

Розширення повноважень радянських професійних спілок на сферу виробничої діяльності розцінювалося у радянській історіографії як один з проявів демократії, а у пострадянській історичній науці, навпаки, — як ознака процесу одержавлення. Так, сучасний російський історик Е. Гімпельсон зауважує, що “до подальшого “злиття” профспілок з державними органами підштовхнув перехід до планування виробництвом”, коли “ВЦРПС почав брати участь разом з економічними структурами в обговоренні економічних аспектів планів”⁷.

На нашу думку, поширення компетенції діяльності професійних спілок на сферу економіки є ознакою економічної демократизації винятково в умовах політичної демократії — як стосовно участі в управлінській діяльності й, зокрема, плануванні виробництва, так і щодо підтримки заходів підвищення продуктивності праці і раціоналізації виробництва, оскільки ці заходи запроваджуються на основі добровільної угоди профспілок та господарських органів.

У 20-ті роки в СРСР починалася справжня “соціальна революція” у сфері праці. Згідно з “Кодексом законів про працю” 1922 р., радянські професійні спілки отримали недосяжні для західних професійних спілок права — законодавчої ініціативи, представництва у господарських органах та співучасті в управлінні виробництвом. У той час лише в окремих країнах західного світу професійні спілки спромоглися набути деякі повноваження, які вже мали радянські профспілки, причому винятково на рівні окремих галузей виробництва, кампаній чи підприємств. Наприклад, у Німеччині з 1918 по 1924 рр., згідно з договором про трудове співробітництво між німецькими підприємцями та робітниками,

який отримав назву Арбейтсгемейншафт (Arbeitsgemeinschaft), представники офіційно дозволених професійних спілок входили до складу Центрального комітету ділового співробітництва (Zentralarbeitsgemeinschaft), а після укладення на основі генерального договору відповідних локальних угод (Werksgemeinschaft) — до спостережницьких рад картелів, концернів, трестів і синдикатів. Більш того, члени профспілки вугільників цієї країни домоглися права на співучасть в управлінні вугільною промисловістю через залучення своїх представників до колегіального органу — Вугільної ради. У Сполучених Штатах Америки 1924 р. професійна спілка машиністів, визнана управлінням залізниці повноважним представником об'єднаних спілкою робітників, дістала можливість участі в свого роду виробничих нарадах. Ще більших повноважень спромоглася досягнути спілка гірників Чехословаччини, представники якої в 1921 р. входили до складу шахтоуправлінь⁸.

Незважаючи на прогресивність радянського трудового законодавства, надані профспілкам повноваження щодо співучасті в господарському управлінні не забезпечувалися належними політичними та економічними гарантіями. Правляча партія не тільки встановила тотальний контроль за діяльністю профспілкових органів, а й шляхом одержавлення промисловості й заборони акціонерної власності позбавила робітників економічного базису влади — власності. Без підкріплення майновими правами участь робітників в управлінні залишалася нестабільною. Більше того, в умовах компартійної диктатури вона призводила не до розширення демократії, а до подальшого одержавлення робітничих організацій шляхом їх “зрощування” з господарськими органами. Одним із перших у пострадянській історіографії, як уже зазначалося, помітив цей парадокс російський історик Е. Гімпельсон⁹.

Факт одержавлення радянських профспілок вперто замовчувався радянськими істориками, але визнавався партійними і профспілковими діячами 20-х років. Щоправда, він не афішувався серед профспілкової громадськості. Так, голова ВЦРПС М. Томський, виступаючи на XIV з'їзді РКП(б), вказував на “потворний блок між господарниками, профспілковцями і партійцями”, завдяки якому “представники партії — партійного осередку або партійного колективу, представники і керівники профспілкової організації — фабзавкому, а іноді й вищої профорганізації, а також господарники ... погоджували між собою питання [економічної

політики — О.М.], але забували узгоджувати ці питання з робітничою масою”.

Саме в існуванні такого блоку Томський вбачав причину оформлення “потворного господарського ухилу”, який проявлявся у “ненормальному, голослівному, некритичному захисті профспілками всіх заходів господарників, у штемпелюванні кожного розпорядженні господарників — навіть по лінії адміністрації ... без “прощупування” мас, без роз’яснення доцільності і необхідності цих заходів”.

Зауваження Томського про зрощування партійно-державних органів з профспілковими та про існування “господарського ухилу” в діяльності професійних спілок у період розквіту НЕПу дають підставу спростувати думку деяких вчених про виникнення цих явищ тільки після проголошення правлячою партією гасла: *“Профспілки — обличчям до виробництва!”* у зв’язку з посиленням адміністративних методів управління економікою наприкінці 20-х років.

Нове уявлення про характер діяльності професійних спілок формує й критика М. Томського, висловлена щодо представництва професійних організацій у керівних господарських органах та стосовно їх участі в плануванні виробництва. Томський вказував на формалізм роботи делегатів профспілкових комітетів, по-перше, через недоцільність повсюдного представництва профспілок, а, по-друге, внаслідок відсутності планування та обліку роботи профспілкових представників: “Коли б я вам став називати цифри представництв, які має кожна губерньська спілка, кожний ЦК, кожна губпрофрада, це були б величезні цифри. Профспілки представлені повсюдно в усіх господарських органах... Всюди, де не вистачає однієї людини для рівноваги, туди вводять профспілковця. Профспілковці всі ці представництва беруть, від них не відмовляються. Представники профспілок бігають з папками паперів з комісії на комісію, але яку вони там політику проводять? Чи знає хоч одна профспілка, як вони там представляють її інтереси? Ні, жодна профспілка про це не знає. Все це розірвано, розкидано, все це не пов’язано, і ніякої лінії в цій роботі не виявляється. Вся ця лінія накреслюється на ходу в порядку побіжних розмов, а облік цієї роботи не проводиться. Ось від якої системи представництва, від якої системи регулювання і планування ми пропонуємо відмовитися”.

Вказуючи на відірваність представників профспілок від робітничих мас, лідер ВЦРПС замовчував головну причину

формалізму профспілкового представництва — підпорядкованість делегатів професійних організацій, які, звичайно, висувалися зі складу партійної номенклатури, керівників профспілкових органів — партійним комітетам.

Висловлювання Томського розвінчують й інший міф радянської історіографії — про плідну участь професійних спілок у господарському плануванні. Голова ВЦРПС вказував на необхідність відмовитися від “економічної роботи [професійних спілок — О.М.], заснованої на претензіях безпосереднього планування, від перегляду ними виробничих програм і планів”. Він запитував делегатів XIV з’їзду РКП(б): “Що таке перегляд профспілками виробничих планів насправді?” і роз’яснював формалізм цього заходу на прикладі власної роботи у ВЦРПС: “Я затребую у тов. Держинського плани виробництва на попередній розгляд. Що я повинен з цими планами зробити? Я їх повинен буду передати завідувачу ВТЕ [відділом тарифно-економічної роботи. — О.М.] тов. Владимирову, тов. Владимиров, будучи дуже завантаженим, передасть їх на розгляд своєму заступнику. Врешті-решт це дійде до секретаря ВТЕ, який і буде перевіряти плани, створені на основі досвіду, уважного, детального підрахунку цифр, сумісно з цілим рядом фахівців, бухгалтерів, господарських організацій”. Оцінюючи існуючу практику розгляду виробничих програм як шарлатанство і хлестаковщину, Томський вказав, що вона призводить до “штемпелювання” профспілками проектів господарських органів.

Критикуючи невдалий досвід залучення професійних спілок до господарського планування, яке здійснювалося виключно на завершальному етапі — під час розгляду й затвердження виробничих програм трестів, голова ВЦРПС намагався активізувати участь професійних спілок у господарському управлінні шляхом залучення профспілкової громадськості на початковому етапі планування. Він радив профспілкам “йти по шляху планування”, починаючи “від фабрики та заводу”, для того щоб їх представники брали участь “в усіх ланках ланцюга планування”¹⁰.

Томський розумів, що участь робітників у керівних господарських органах обмежувалася суб’єктивними факторами — низкою освітою та браком управлінського досвіду, й пропонував навчатися мистецтву управління, починаючи з дорадчих органів заводоуправлінь і трестів — виробничих нарад та конференцій.

Діяльність виробничих нарад та конференцій активно вивчалась у радянській історіографії. Їй присвячені спеціальна

монографія та багато статей¹¹. Ця проблема досліджувалась і в працях з історії радянського робітничого класу та промисловості, а також — з історико-партійної тематики¹². Проте через обмеження ідеологічного характеру вона не набула вірогідного висвітлення. Радянські історики намагалися створити уявлення про виробничі наради як про ефективні органи раціоналізації та впливу робітників на управління підприємствами, які діяли на основі співробітництва з інженерно-технічними працівниками й допомагали долати “спецеїдівські” настрої у робітничому середовищі.

Проте насправді робота виробничих нарад, згідно з класовими пріоритетами, здійснювалася шляхом експлуатації праці інженерно-технічних працівників, які під тиском профспілкових органів мусили безкоштовно оформлювати раціоналізаторські пропозиції робітників у неробочий час. Ухиляючись від виконання безплатної роботи, інженерно-технічні працівники (ІТП) намагались уникнути участі у виробничих нарадах, виконували замовлення робітників у робочий час або ж таємно брали гроші у замовників за роботу. В доповідній записці інспектора НК РСІ про обстеження діяльності виробничих нарад та виробничих комісій на залізничних станціях УСРР, проведеного в 1928/29 р., повідомлялося про факти масового “шкурництва” членів ІТС (інженерно-технічних секцій профспілок), “які вимагають від робітників винагороду за виконання ескізів і креслень” на їх замовлення¹³, а у випадках примусу професійними комітетами — виконання ними замовлень у робочий час всупереч забороні партійних комітетів¹⁴.

Найбільш поширеною формою опору інженерно-технічних працівників був бойкот участі у виробничих нарадах. За наслідками обстеження раціоналізації виробництва на різних підприємствах промисловості і транспорту республіки, проведеного у грудні 1927 – жовтні 1928 рр., повсюдно констатувалися факти “слабкого зв’язку технічного персоналу з виробничими нарадами”, “відсутність їх допомоги раціоналізаторам”¹⁵. У випадках відвідування виробничих нарад участь ІТП, як зазначалося у виступі одного з учасників червневого (1928 р.) пленуму ЦК КП(б)У Б. Семенова, “мала суто формальний характер і обмежувалася переважно однією тільки присутністю”¹⁶.

Щоб подолати опір інженерів і техніків участі у виробничих нарадах, правляча партія вдалася до заходів адміністративного і репресивного тиску, що здійснювався при сприянні профспілок. За рішенням квітневого пленуму ЦК КП(б)У 1928 р., на підприємствах почала проводитися кампанія встановлення

громадського контролю за діяльністю фахівців, здійснювана під гаслом “здорової недовіри з боку робітничого класу до роботи ІТР”. У зв’язку з шахтинським процесом в умовах розпалювання класового психозу ця кампанія переросла в кадрову чистку інженерно-технічних фахівців та фахівців-управлінців¹⁷.

Головними обвинувачами у цьому судилищі, розіграному за сценарієм ЦК КП(б)У, виступили професійні спілки. Представники профспілкових органів, які вводилися до складу атестаційних міжвідомчих бюро поряд з представниками трестів та органів ДПУ, як правило, слідкували не стільки за дотриманням членами бюро норм трудового законодавства, скільки намагалися оцінювати професійну діяльність та громадсько-політичну активність фахівців¹⁸. Така позиція, як зазначалося у постанові IV пленуму ВУМБІТ (Всеукраїнського міжсекційного бюро інженерів і техніків) по доповіді “Про наслідки обслідування профспілками ІТС щодо здійснення рішень керівних органів у зв’язку із шахтинською справою”, призводила до “огульної відмови або коливань спілкових органів у захисті прав ІТП,” на яку ІТС відповідали “огульним захистом” своїх членів¹⁹.

Виконуючи замовлення правлячої партії, профспілкові органи розгорнули активну пропагандистську кампанію на підтримку діяльності атестаційних комісій. Вони друкували у профспілковій пресі викривальні статті про фахівців шкідників та намагалися роздмухувати антиспецієвські настрої на загальних зборах робітників. За даними ВУМБІТ протягом півроку після шахтинської справи у пресі було надруковано більше 30 наклепницьких антиспецієвських публікацій²⁰.

В той же час ІТП, які вважалися рівноправними членами профспілок, позбавлялися можливості спростовувати у профспілкових органах звинувачення атестаційних бюро. Представники інженерно-технічних секцій, як правило, не запрошувалися на засідання редакційних колегій під час розгляду статей робкорів про діяльність ІТР. З цієї ж причини статті членів ІТС, які надсилалися до профспілкових видань, осідали в портфелях редакцій. Лише в рідкісних випадках представники профспілкових секцій інженерів і техніків домагалися розміщення у профспілковій пресі відповідей на несправедливі звинувачення атестаційних комісій. Звичайно, їм залишалося констатувати випадки порушення прав ІТП для скарг у партійні органи²¹.

В умовах порушення профспілкової демократії кампанія самокритики стала кампанією психологічного та адміністративного

тиску на технічну інтелігенцію. Про масові факти такого тиску як про наслідок “збочення” політики самокритики повідомлялося у виступах учасників червневого (1928 р.) пленуму ЦК КП(б)У. “У нас зараз по Південсталі немає жодного заводу, де б не стояло питання про те, що потрібно коли не сьогодні, то завтра знімати управляючого”, — констатував наслідки кампанії самокритики член політбюро ЦК КП(б)У, голова ВРНГ УСРР К. Сухомлін²².

Уміло використовуючи антиспецієвські настрої робітників, які вважали, “що наші спеці не покращують виробництво і тому нікуди не годяться”²³, професійні спілки намагалися перекласти на інженерно-технічних фахівців відповідальність не тільки за економічні помилки вищих господарських органів, а й за прорахунки господарської політики й недоліки існуючої системи господарювання.

Підтримуючи звинувачення робітників “в ослабленні [інженерно-технічними фахівцями] уваги до здійснення законних вимог робітників”, профспілки намагалися запроваджувати режим економії за рахунок скорочення фондів заробітної плати ІТР. Зокрема, під час проведення тарифної реформи, коли фабзавкоми не повідомляли ІТС про розміри нових ставок і, користуючись їх необізнаністю, встановлювали оплату праці ІТР, за згодою з господарниками, по мінімуму, допускаючи її зменшення. Траплялися випадки, коли професійні спілки давали згоду господарникам на збільшення штатів ІТР без відповідного перегляду фонду заробітної плати²⁴.

Спроби ІТС захистити інженерно-технічних фахівців від несправедливих звинувачень робітників, вказуючи на справжні причини “пробуксовування” раціоналізації, лише “підлили олію у вогонь”. Як зауважував на червневому пленумі ЦК КП(б)У член ЦКК М.І. Бірдерман, компартійні органи почали знімати з роботи не тих господарників і управлінців, які проштрафилися, а тих, які наважилися на критику²⁵.

Хід кампанії самокритики засвідчив, що профспілкам не вдалося залучити ІТС до цькування опозиційно настроєних фахівців. За наслідком перевірки здійснення ІТС партійних рішень у зв’язку з шахтинською справою, “особливу активність виявляли лише групи молоді”²⁶, а більшість членів ІТС “не виступала з критикою начальства або своїх колег з причини боязні за своє економічне благополуччя або через хибну уяву про товариську етику”²⁷.

Щоб подолати їх опір, IV пленум ВУМБІТ оголосив боротьбу з “корпоративністю і замкненістю ІТС від профспілок” та “за оздоровлення ІТС власного середовища”²⁸. Він запропонував органам ІТС “вжити заходів до проведення критики і самокритики (взагалі і через друк) недоліків у роботі ІТР та ненормальних явищ в їх становищі на виробництві і в побуті, ...домагаючись викорінення формального ставлення до своїх обов’язків на виробництві та порушення секційної дисципліни”²⁹.

Проведення кампанії самокритики дало несподівані наслідки. Замість сприяння зниженню собівартості майстри, інженери та техніки, які опинилися під загрозою кадрової чистки, намагалися пристосуватися до вимог відсталих робітників, вважаючи, що тоді надійде менше скарг на них з боку робітників і вони легше пройдуть кадрову чистку³⁰. Крім того, уникаючи звинувачень у некомпетентності та проведенні раціоналізації за рахунок робітників, ІТР послабили контроль за дотриманням трудової дисципліни, а також ухилялися від самостійного вирішення навіть дрібних виробничих питань, вимагаючи утворення численних комісій, які ускладнювали і без того громіздку систему управління³¹. Різко посилилася й плінність інженерно-технічних кадрів. Так, у Донбасі в 1928/29 р. змінилося 45% складу інженерно-технічних працівників вугільної промисловості. На Харківському паровозобудівному заводі плінність їх зросла з 13% відсотків у 1927 р. до 24% у 1929 р., при цьому майже 90% тих, що пішли з підприємств, мали вищу освіту³².

Ігноруючи ці факти, червневий (1928 р.) пленум ЦК КП(б)У накреслив нові заходи примусу інженерно-технічних працівників до участі в раціоналізації виробництва. Він запропонував професійним спілкам “прикріплювати представників ІТС до виробничих нарад здебільшого за секретарів для кращого формулювання та технічного обґрунтування пропозицій робітників”³³.

В умовах нагнітання антиспецієвських настроїв насильницьке залучення ІТП до роботи у виробничих нарадах виходило за межі адміністративного примусу й здійснювалося шляхом ураження економічних прав інженерів і техніків. Профспілкові органи позбавляли їх профспілкових пільг (участі в безкоштовних екскурсіях, отримання путівок у будинки відпочинку і т. ін.) та потурали господарським органам в ураженні прав ІТП, пов’язаних з виконанням службових обов’язків (наприклад, на отримання відряджень). Таким чином, тейлорівський метод економічного

стимулювання раціоналізаторів в умовах здійснення класової політики замінювався методом економічного покарання “саботажників” раціоналізації.

Посилення адміністративно-репресивного тиску не увінчалися успіхом. Як зауважував на II Всеукраїнській конференції КП(б)У (квітень 1929 р.) делегат М. Майоров, технічна інтелігенція, як і раніше, залишалася осторонь роботи виробничих нарад, не була “притягнута до раціоналізаторських робіт”, “негативно і зашкорубло дивилася на справу раціоналізації виробництва”³⁴. Щоправда, заходи адміністративно-репресивного тиску активізували відвідуваність виробничих нарад інженерно-технічними працівниками. Наприклад, по заводу ім. К. Ворошилова (Південсталь) відсоток учасників, а точніше відвідувачів виробничих нарад серед інженерно-технічних працівників збільшився за 1929 р. майже в шість разів — з 11 до 60%. Проте їх участь у засіданнях нарад залишалася пасивною. Частка винесених ІТП раціоналізаторських пропозицій не перевищувала 6% від загальної кількості внесених працівниками заводу пропозицій. Решта — 94% належала робітникам³⁵. Роздмухування недовіри робітників до інженерно-технічного персоналу у зв’язку з шахтинською справою лише посилило занепадницькі настрої й апатію в роботі ІТП³⁶.

Представники інженерно-технічних секцій, які склалися переважно з працівників з дореволюційним стажем, вважалися владою буржуазними фахівцями, й були найбільш ураженими у правах учасниками виробничих нарад. Однак і робітники, незважаючи на гасло — “диктатури пролетаріату”, не були їх рівноправними членами.

Відомо, що хоча номінально виробничі наради підпорядковувалися виробничим комісіям фабзавкомів, які створювалися з представників завкому, заводоуправління, партійної організації та робітників-активістів, фактично їх діяльність перебувала під пильним контролем партійних комітетів, які через профспілкові фракції фабзавкомів затверджували склад керівних органів виробничих нарад (виробничих осередків) та здійснювали керівництво їх роботою³⁷.

Незважаючи на це, у перші роки діяльності виробничих нарад деякі профспілковці розглядали їх як плацдарм для відродження колегіальності управління виробництвом. Вони настирливо добивалися запровадження практики затвердження виробничих планів за згодою із професійними спілками при умові наданням останнім права корегування планів, укладених адміністрацією³⁸.

Однак тенденції відродження колегіальності промислового управління були вчасно придушені компартійними органами за допомогою професійних спілок.

25 серпня 1925 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову “Про роботу виробничих комісій і нарад”, яка запропонувала “партійним органам і фракціям професійних організацій вжити рішучих заходів до викорінення у роботі” цих органів “ухилів у бік перетворення їх в органи заводууправління”. Керуючись партійною постановою ВУРПС “урізала” перелік питань, рекомендованих для розгляду на виробничих нарадах, обмежившись дрібними питаннями організації виробництва³⁹.

Для спрямування діяльності виробничих нарад у необхідному для правлячої партії напрямку були створені відповідні керівні органи — партійно-виробничі конференції трестів: виробничі за характером обговорюваних питань, але партійні за складом делегатів — як представників профспілок, так і раднаргоспів та трестів.

Оскільки підготовка та проведення цих конференцій покладалися на правління трестів, участь професійних спілок в їх роботі виявилися формальною. Переважна більшість виступів належала представникам господарських органів. Співдоповіді делегатів фабзавкомів по доповідях господарників, як і питання про роль та завдання професійних організацій у галузі виробництва, обговорювалися тільки на трьох з восьми партійно-виробничих конференціях трестів. До того ж, ці співдоповіді зводилися до вказівок на дрібні факти безгосподарності адміністрації. Питання узагальнення досвіду масової виробничої роботи низових осередків профспілок майже не обговорювалися на конференції.

Перетворення партійно-виробничих конференцій на наради господарників викликало сумніви щодо доцільності їх проведення не тільки у господарських керівників, а й і у профспілковців⁴⁰. Після того, як партійні комітети спрямували діяльність виробничих нарад у необхідному напрямку, перетворивши їх на дорадчі органи заводууправління, правляча партія вирішила послабити “віжки” партійного керівництва. В 1925 р. партійно-виробничі конференції трестів були об’єднані з виробничо-технічними та реорганізовані в територіально-виробничі, скликання яких покладалося на професійні організації⁴¹. Заміна партійно-виробничих конференцій територіально-виробничими ознаменувала курс на остаточний перехід до опосередкованого партійного керівництва виробничими нарадами.

Керівництво виробничими нарадами через виробничі конференції мало створити уявлення про розгортання їх діяльності з ініціативи членів професійних спілок. Однак, як і раніше, воно здійснювалося під контролем “відповідальних товаришів”, які призначалися фабзавкомом за згодою з партійними комітетами. Оскільки ці товариші часто-густо ігнорували думку фабзавкомів і розгортали діяльність виробничих нарад без попереднього обговорення їх звітів, планів та проектів постанов на засіданнях фабзавкомів, “робота виробничих нарад, — як зазначалося у постанові колегії НК РСІ СРСР по доповіді “Про виробничі наради, тимчасові контрольні комісії та робітниче винахідництво”, — відбувалася паралельно з роботою заводських комітетів і окремо від них”⁴².

Збереження практики прямого партійного керівництва роботою виробничих нарад, яке здійснювалося без залучення професійних організацій, викликало незадоволення профспілкових працівників. На червневому (1928 р.) пленумі ЦК КП(б)У голова ВУРПС І. Акулов виступив за припинення такої практики. Він зауважив, “що ЦК потрібно дати всім партійним комітетам абсолютно чітку директиву [про те — О.М.], що масовою економічною роботою парторганізації керують через фракції відповідних профорганізацій. Потрібно відмовитися від безпосереднього керівництва, іноді смикання і т. ін. Проводячи керівництво через фракції профорганізацій, ми зуміємо розвинути їх ініціативу, а нам потрібно попідкуватися, щоб ініціатива в руках профорганізацій була. Ця ініціатива парткерівництва не виключає”⁴³.

Обмеження самодіяльності виробничих нарад породжувало формалізм у їх роботі та зумовлювало незацікавленість професійних спілок у керівництві ними, а робітників — у роботі в них. Як зазначалося на лютневому пленумі ВУРПС 1928 р., професійні спілки нерегулярно скликали виробничі наради та ставили на їх розгляд загальні питання, що не цікавили робітників. Крім того, вони не проводили постанови виробничих нарад через загальні збори робітників⁴⁴. Скоріше виключенням, а не правилом було планування роботи виробничих нарад. Внаслідок перевантаженості профспілок різними кампаніями, які декретувалися “згори”, складання планів проводилося поспіх, без достатньої підготовки й ув’язки з виробничими планами заводууправлінь. Обговорення останніх також відбувалося формально, без попереднього опрацювання на засіданнях виробничих комісій⁴⁵.

Секретар Всеукраїнської ради профспілок В. Кузьменко так описував порядок розгляду виробничих програм на засіданнях виробничих нарад: “Управляючий підприємством лише формально, як важку службову повинність, доповідав на виробничих нарадах про річний або перспективний план підприємства, присипляючи аудиторію морем цифр і надзвичайно витонченою фразеологією”. Після цього “замість ділової критики починань господарників” відбувалося “неусвідомлене штемпелювання авторитетом виробничих нарад проектів господарських органів”⁴⁶.

Головною причиною слабкої участі робітників у розробці виробничих програм, В. Кузьменко, як і інші профспілкові діячі, вважав негативне ставлення господарників до цієї справи⁴⁷, але він не брав до уваги те, що робітники від верстату не були спроможні проаналізувати ані калькуляцію, ані кошторис, ані баланс⁴⁸.

Звичайно ігнорувалися профспілковцями і фактори, що заважали господарникам складати виробничі програми та вчасно давати їх на розгляд профспілкових органів, а саме — недосконалість калькуляції та обліку через погану організацію техніки управління.

А тим часом, ці проблеми були непереборною перешкодою для участі професійних спілок в обговорення виробничих планів. На II Всеукраїнській конференції КП(б)У (9-14 квітня 1929 р.) нарком РСІ В. Затонський демонстрував делегатам великі “простирадла” звітів, які з’являлися через нераціональну організацію первинного обліку. Інший делегат голова ВРНГ УСРР К. Сухомлін вказував на препогано поставлену калькуляцію, яка як криве дзеркало спотворювала “обличчя” виробництва. Він запитував: “Як можна втягнути масу в організацію й управління виробництвом, коли по калькуляції не можна спізнати справжнє “обличчя” заводу і, головне, окремого цеху, коли неможливо виявити стан окремих елементів у виробництві? З чим може піти управляючий заводом до робітників, якщо він не знає, з яким результатом він закінчив місяць або квартал роботи свого підприємства?” Щоб залучити професійні спілки до участі в складанні виробничих планів, Сухомлін запропонував розробити “таку калькуляцію, яка надавала б можливість [управляючому — О.М.] кожен місяць відвідувати робітничі збори і ґрунтовно показувати, які результати отримані по сировині, скільки дістали економії на паливі, чи є планова ув’язка в цехах, чи правильні норми виробітку, які збитки цеху усунуті, а які чекають на свою

чергу.” Підсумовуючи свій виступ, він зауважив, що саме “правильно організована калькуляція є основою раціоналізації”⁴⁹.

Однак керівники професійних спілок не бажали прислуховуватися до думки господарників і намагалися перекладати на них провину за погану організацію роботи виробничих нарад. Вони скаржилися партійним органам на слабе матеріальне стимулювання раціоналізаторів та затримки в запровадженні їхніх пропозицій господарниками, ігноруючи обмеженість виробничої самодіяльності заводоуправлінь в умовах трестівської системи управління й, зокрема, щодо перегляду затверджених трестами кошторисів.

Через погано налагоджений облік на підприємствах узагальнюючих даних про преміювання раціоналізаторів не існувало. Проте відомості, які фіксувалися на окремих підприємствах, констатували недостатнє матеріальне заохочення раціоналізаторів. В огляді інформаційного відділу ЦК КП(б)У “Про політичне і господарське становище на Україні” за грудень 1926 - травень 1927 рр.”, який узагальнював дані по окремих регіонах, повідомлялося: “Довідки про преміювання робітників маються у металістів лише по заводах “Жовтнева революція”, де за друге півріччя було видано премій на суму 804 крб. 97 коп., причому премія визначалася з розрахунку 1/12 економії. Робітник кістковопереробного заводу за вдосконалення освітлення отримав премію [у розмірі — О.М.] місячного окладу... На томатному заводі Харчотресту помічник майстра винайшов прилад, який ... дає чисту річну економію 1 тис. 183 крб. Однак адміністрація обмежилася винесенням подяки і виданням 25 крб., й лише після трьох місяців сперечань із Харчотрестом премія була доведена до 138 крб. (Одеса). Слабко вирішується питання про преміювання на Голубовському руднику: призначено для преміювання 1,5 тис. крб., відпущено лише 100 крб., а економії від пропозицій — 35 тис. крб. Там же за вдосконалення, яке надає 3 тис. 432 крб. економії, видано 20 крб. По заводу “ДЮМО” із 19 тис. 681 крб. економії [винахідникам — О.М.] нічого не видано. Лише останнім часом преміювання робітників за цінні пропозиції дещо збільшилися: по заводу “ОР” в першому кварталі видано премій по 500 крб. (Луганськ)”⁵⁰.

Незважаючи на прийняття в 1928 р., з ініціативи профспілок, численних положень та наказів про організацію на підприємствах фондів сприяння винахідництву, “митарства робітничого винахідника, — як зазначалося у доповідній записці секретаря ВУРПС В. Кузьменка, підготовленій до травневого (1928 р.)

пленуму ЦК КП(б)У, — зберегли колишню гостроту”. Організація фондів сприяння раціоналізаторству затягнулася на багато місяців, а преміювання залишилося недостатнім. Кількість виданих премій, як і раніше, була незначною, а їх суми звичайно не відповідали розмірам очікуваної річної економії⁵¹.

Не кращими були справи із впровадженням раціоналізаторських пропозицій. За словами Кузьменка, “ніде зашкарублість, інертність і бюрократизм не проявилися так яскраво, як у цих питаннях”⁵². Бюрократизм і тяганина повсюдно супроводжували раціоналізаторські пропозиції: спочатку вони гальмували їх проходження на етапі розгляду, а потім — під час реалізації. Якщо робітничі наради затримували у себе пропозиції на кілька місяців, то господарники — іноді до року і довше⁵³. За даними трьох найбільших індустріальних спілок гірників, металістів та залізничників, адміністратори реалізували лише половину раціоналізаторських пропозицій, ухвалених до впровадження. По інших спілках процент реалізації був більшим, але впроваджувалися переважно дрібні пропозиції, пов’язані з мізерними витратами⁵⁴.

Експертні комісії сприяння робітничому винахідництву, створені для розгляду раціоналізаторських пропозицій робітників — так звані ВЕКі (виробничі експертні комісії) засідали рідко і нерегулярно. Розгляд пропозицій, отриманих від виробничих нарад іноді, як, наприклад, у залізничників, затримувався на півтора року і довше. Крім того, робота ВЕКів проводилася кулуарно, робітникам не повідомляли про наслідки експертиз та обстежень фондів робітничого преміювання⁵⁵.

Іншим гальмом на шляху реалізації раціоналізаторських пропозицій, була погана організація обліку. Як наголошував секретар ВУРПС: “Навіть керівному активу і самим авторам пропозицій ... не повідомлялося про шляхи проходження винесених нарадами постанов. Гірше за все, що ані госпоргани, ані спілкові організації при існуючих методах обліку часто не могли відповісти не тільки по суті рішення, але й чітко визначити місцезнаходження пропозицій”⁵⁶. Бракувало й обліку ефективності здійснення постанов виробничих нарад⁵⁷, що знижувало зацікавленість робітників у їхній роботі⁵⁸.

Розуміючи складність вчасного запровадження раціоналізаторських пропозицій, учасники виробничих нарад не накреслювали строки і порядок їх реалізації⁵⁹, а професійні спілки не наполягали на їх терміновому проведенні господарниками. До того ж, вони не

мали можливостей впливу на адміністрацію у випадку тривалої затримки запровадження пропозицій робітників⁶⁰.

Переведення в 1926/27 р. підприємств на господарський розрахунок створило певні організаційно-управлінські умови для пошуків раціоналізації виробництва. Згідно із "Положенням про державні трести", прийнятим Раднаркомом та ЦИК СРСР 29 червня 1927 р. на основі відповідної постанови РПО від 11 червня того ж року, директори підприємств дістали право на самостійне запровадження винаходів, не пов'язаних із непередбаченими виробничо-фінансовим планом витратами, які не порушували, затверджений правлінням тресту кошторис. Щоправда, керівники підприємств повинні були терміново повідомляти про це правління тресту⁶¹.

Бюрократичні кампанії підвищення продуктивності праці згори при недостатній самодіяльності виробничих нарад, слабкому матеріальному стимулюванні раціоналізаторів і винахідників та затримках у запровадженні їх пропозицій у виробництво заважали профспілкам залучити широкі кола робітників до участі в цих нарадах. В їх роботі брала участь вузька група профспілкового активу — не більше 10-15% робітників⁶². Причиною ігнорування робітниками виробничих нарад, як зазначалося в матеріалах НК РСІ з обстеження їх роботи, проведеному в грудні 1928 – листопаді 1929 рр., була недовіра в реалізацію раціоналізаторських пропозицій⁶³.

Намагаючись посилити участь робітників у раціоналізації виробництва, професійні спілки використовували заходи позаекономічного впливу — адміністративного та агітаційно-пропагандистського. Спроби активізації діяльності виробничих нарад за допомогою всесоюзних оглядів, яким передували перевірки, проведені партійно-державними органами, породжували тимчасовий сплеск активності робітників, але в кінцевому підсумку ситуацію не змінювали.

Безперспективним виявився й експеримент по створенню тимчасових контрольних комісій (ТКК) з числа найбільш активних учасників виробничих нарад. ТКК повинні були слідувати за впровадженням постанов виробничих нарад заводоуправліннями. Досить скоро вони перетворилися на замкнуті апаратні осередки⁶⁴, які використовувалися партійними комітетами для боротьби з противниками "правого ухилу" в господарському апараті. Після їх розгрому діяльність контрольних комісій,

передбачливо названих їх засновниками тимчасовими, була припинена, оскільки суперечила принципу одноосібності управління.

Незважаючи на численні недоліки в діяльності виробничих нарад, позитивних наслідків їх роботи не можна заперечувати. Завдяки їх організації робітники набули можливість впливати на рішення адміністрації, щоправда, переважно у питаннях раціоналізації виробництва. Реальних умов для самостійних дій на підприємствах кожного працівника окремо їх діяльність не створила.

Поширенню економічної демократії на первинні ланки виробництва — бригади заважала тейлористська система управління підприємствами, перенесена компартійними керівниками на радянський ґрунт. Її головними принципами були — жорстка організація виробництва, ієрархічна структура підпорядкування і контролю, авторитарний стиль управління, негнучкі форми оплати праці, експлуатація виключно фізичної сили і витривалості робітника, що стримувало розвиток їх ініціативи й не сприяло зацікавленості у наслідках праці. Як підсумок — пануюча система управління породжувала конфронтаційний характер трудових відносин на підприємствах. Її децентралізація в межах існуючого способу виробництва була неможливою.

Тейлоризм базувався на індустріальному способі виробництва, який робив головну ставку на суто технологічні і технічні фактори розвитку промисловості, коли людина перетворювалася до додаток до машини. Йому була властива організація праці, пов'язана з вузькою спеціалізацією робітників, що виключало можливості перерозподілу управлінських функцій між управлінсько-адміністративним персоналом і пересічними робітниками.

Історичний досвід засвідчує, що для гуманізації системи управління потрібен якісно новий рівень розвитку продуктивних сил. А саме — становлення нового виробничого укладу, який базується на передовій — інформаційній технології, що потребує підвищення ролі людини у виробництві. Йому властиві гнучкі форми організації праці, засновані на самодіяльності робітників. Не випадково, бригадна форма управління виробництвом, яка забезпечує участь робітників в управлінні на кожному робочому місці, почала запроваджуватися у найбільш розвинутих індустріальних країнах лише з останньої чверті ХХ ст. у зв'язку із зародженням “в надрах” індустріального суспільства нового виробничого укладу⁶⁵. Тому бригадна форма організації праці, яка активно запроваджувалась у 20-х роках як в СРСР, так і в

країнах Західного світу, не призвела до революційних змін у методах управління виробництва.

Хоча тейлоризм робив головну ставку на суто технічні і технологічні фактори виробництва, нонсенсом радянської моделі управління було обмеження управлінських повноважень інженерно-технічних працівників, що зумовлювалося класовими пріоритетами кадрової політики більшовиків та їх намаганням контролювати всі ланки виробництва.

Проблема демократизації господарського управління, пов'язана з перерозподілом повноважень між вищою і нижчими ланками управління на підприємствах, на компартійних форумах замовчувалася, хоча її активно порушували на окружних профспілкових конференціях члени ІТС, незадоволені своїм правовим становищем у виробництві.

Намагаючись звернути увагу компартійних керівників на цю проблему з точки зору інтересів виробництва, голова ВУРС А. Радченко, виступаючи на квітневому пленумі ЦК КП(б)У, зауважив, що необхідно змінити хибну практику управління виробництвом, коли адміністрація намагалася безпосередньо керувати цехами, минаючи зв'язувальні ланки управління, оскільки це породжує безініціативність та безвідповідальність керівників нижчих ланок управління.

Захищаючи інтереси членів ІТС, які не хотіли залишатися виключно технічною силою у виробництві, лідер українських профспілок вказав на неприпустимість становища, коли відповідальність за некомпетентні рішення заводу управління перекладалася на інженерів та техніків, і запропонував "щоб хоч один раз партія поставила питання про взаємини інженерів і техніків з господарниками"⁶⁶. Однак, як засвідчує подальший перебіг подій, ця пропозиція була проігнорована. Але не тільки через те, що "червоні директори" не довіряли "буржуазним" інженерам і технікам, а й тому, що практика перекладання відповідальності за господарські прорахунки державної партії на інженерів і техніків була надійним способом підтримання партійного авторитету.

Таким чином, на рівні управління окремими трудовими колективами не допускалася самодіяльність не тільки робітників, а й інженерів і техніків нижчої ланки управління. Однак участь робітників та ІТП у роботі дорадчих господарських органів (виробничих нарад), як і представництво профспілкових працівників у господарських органах, надавали можливість господарському

керівництву враховувати думку членів профспілок у керівництві виробництвом для стабілізації існуючого режиму.

Елементи політики соціального партнерства “амортизували” протиріччя, які виникали між робітниками і заводоуправліннями внаслідок інтенсифікації праці за системою Тейлора. Надаючи професійним спілкам право законодавчої ініціативи, допустивши їх представників як дорадників у господарські органи та проголосивши політику оробітнення державного апарату, правляча партія розраховувала на підтримку політики інтенсифікації виробництва з боку професійних спілок. Як правило до текстів колективних договорів обов'язково включалися пункти щодо участі професійних спілок у кампанії підвищення продуктивності праці. Така практика існувала не тільки в Радянському Союзі, а й в західних індустріальних країнах. Однак на початку 20-х років ситуація в СРСР була іншою. Державна стратегія раціоналізації виробництва ще не була розроблена, і професійні спілки нарівні з господарськими органами та навчальними закладами брали участь у розробці теорії наукової організації праці й управління.

Вивчення діяльності професійних спілок по запровадженню наукової організації праці (НОП) надає можливість з'ясувати не тільки позицію профспілкового керівництва щодо способів підвищення продуктивності праці, а й розкрити характер стосунків між профспілковими об'єднаннями та добровільними товариствами НОП, і таким чином краще зрозуміти характер стосунків професійних спілок і ІТС.

Серед чисельного кола історичних досліджень, присвячених виробничій діяльності професійних спілок, лише в кандидатській дисертації О.В. Гонтаря “Участь профспілок України в організації та управлінні соціалістичним виробництвом у відбудовний період” (Одеса, 1974) згадується про їх сприяння запровадженню НОП у виробництво та окреслюються основні заходи цього сприяння — організація пропаганди НОП через інженерно-технічні секції, створення центрального та регіональних інститутів праці і, зокрема, Всеукраїнського — при Південбюро ВЦРПС, а також “ініціювання включення осередків НОП до загальної схеми економічної роботи профспілок”.

Однак у дійсності скасування добровільних організацій НОП та передання їх повноважень щодо організації масової роботи професійним спілкам було зумовлене не тільки намаганнями поширити наукову організацію праці у виробництво, а й намірами

спрямувати розвиток руху НОП у необхідному для правлячої партії напрямку.

На початку 20-х років розвиток руху НОП, започаткований у радянських республіках компартійними органами під час проведення агітаційних кампаній на тему “Боротьба за час”⁶⁷, здійснювався у напрямках, які серед фахівців отримали назви “вузької” та “широкої бази”. Поборниками першої були співробітники Центрального (ЦІП) та Всеукраїнського інститутів праці, які діяли під керівництвом ВЦРПС та Південбюро (пізніше Укрбюро і Всеукраїнської ради) ВЦРПС, так звані “ціпівці”, а прибічниками другої — освітяни, які ініціювали утворення гуртків добровільного товариства “Ліга часу”.

Незважаючи на відмінності різних течій, розвиток радянського руху НОП базувався, як і в інших країнах, на засадах тейлоризму*, хоча діяльність прихильників “вузької бази” спиралася на досвід Німеччини**, де значна увага зверталася на психотехніку***, а прибічники “широкої бази” намагалися запозичити та розвинути напрацювання французького професора Файоля щодо організації управління⁶⁸.

Представники так званої “вузької бази” вважали, що “організаційна робота повинна починатися з найслабших місць і йти по лініях покращання окремих операцій”, у напрямку інтенсифікації праці. Активним пропагандистом ідей і розробником методів механізації людини заради підвищення

* Головними елементами цієї системи у сфері організації праці були аналітичний метод нормування праці, заснований на безпосередньому вимірі затрат часу на виконання певних операцій і видів робіт з допомогою хронометражних спостережень, відрядна оплата праці, а також регламентація робочого часу та відпочинку.

** На початку квітня 1926 р. ЦІП підписав угоду про співробітництво з комісією по господарському управлінню Німеччини, згідно з якою передбачалися обмін науковими розробками та проведення сумісних наукових досліджень, задля чого обидві сторони мусили укласти списки органів раціоналізації, які діяли в їхніх країнах, встановити єдину наукову термінологію й провести інші наукові та організаційні заходи (Техніка управління. – 1927. – № 1. – С. 87-88.).

*** Психотехніка – наука, яка вивчає нервово-психічні процеси, що відбуваються в організмі при виконанні різних видів праці. Завдяки дослідженню ступеня уваги під час роботи, кмітливості, сили і швидкості зорових сприймань і т. ін. надає практичні рекомендації щодо найкращої організації трудових процесів, професійного добору та професійної придатності.

ефективності трудових процесів був фундатор радянської школи психотехніки, директор Центрального інституту праці ВЦРПС О. Гастєв. Розглядаючи “трудоу культуру” не як культуру праці, обмежену сферою виробництва, а як визначальну складову радянської культури, та метод тренування – не як засіб інтенсифікації праці, а як запоруку збереження людської культури, він пропагував створити з робітників соціальні “автомати з нервів і м’язів”⁶⁹.

Якщо Гастєв був націлений на автоматизацію людини, то прихильники “широкої бази” вважали, що до наукової організації праці слід підходити з вивчення “організаційних форм, в яких відбувається виробництво”. Вони були переконані, що саме удосконалення їх функціональних зв’язків є головною запорукою підвищення продуктивності праці⁷¹. Пов’язуючи питання організації виробництва з проблемами захисту праці, опоненти Гастєва намагалися надати руху НОП соціальну спрямованість. Спираючись на досягнення експериментальної педагогіки та психофізіології праці, вони прагнули розробити методи трудового виховання, які забезпечили б підготовку свідомого учасника виробничого процесу, спроможного управляти більш складними механізмами і швидко переходити від роботи на одній машини до іншої. В той же час “ціпівці” надавали перевагу короткотерміновій підготовці робітників на засадах психотехніки — шляхом тренажу.

Відмінність у поглядах цих угруповань торкалася не тільки змісту НОП, а й методів та стимулів її запровадження. Якщо прихильники “Ліги часу” робили ставку на розвиток громадської ініціативи, то “ціпівці” займали протилежну позицію. На їх думку, робота НОП мусила здійснюватися не через низові осередки добровільних товариств, а через інститути праці та адміністрацію, тобто адміністративним шляхом.

Боротьба між директором Інституту праці ВЦРПС та керівниками “Ліги часу” з питань розвитку руху НОП розгорнулася напередодні та під час другої Всесоюзної конференції НОП. Противники психотехніки звинуватили Гастєва у “некритичному перенесенні техніки і біології у галузь суспільних явищ” та “дрібнобуржуазному збоченні тейлоризму з фактичним захистом технічної відсталості та оцінкою всієї проблеми НОП з точки зору індивідуального робітника”.

Нищівна критика на адресу “ціпівців” лунала і під час конференції НОП. Вона зводилася до звинувачень у:

“а) зведенні вивчення праці до простіших м'язових операцій (рубки зубилом та обпилювання), що спотворює правильну перспективу у відносному значенні їх у виробництві й відвертає увагу НОП від раціоналізації техніки і механізації виробництва;

б) недооцінці психофізіологічної сторони вивчення трудових процесів, виключенні із проблем НОП питань оздоровлення праці та некомуністичного протиставлення інтересів виробництва охороні праці найманих працівників;

в) у зведенні в культ системи тренажу та дресирування робітника, з підпорядкуванням його інтересів інтересам фетишизованого виробництва і намаганні перетворити живу людину в нерозсудливого тупого виконавця без загальної кваліфікації і достатнього всебічного розвитку”⁷².

На захист ЦІПу виступив представник професійних спілок голова ВЦРПС М. Томський. Він вказав на нерезультативність діяльності опонентів Гастева через неможливість застосування в радянських умовах системи Тейлора у “чистому вигляді” внаслідок культурно-технічної відсталості та особливостей менталітету робітників. Як альтернативний варіант він запропонував запровадити “усічену” модель тейлоризму у вигляді системи ЦІПу. Виправдовуючи вузькість методів ЦІПу, він наголошував на неефективності введення НОП шляхом виробничої пропаганди. Для підтвердження цієї думки він згадав випадок із провалом кампанії за зміцнення трудової дисципліни шляхом популяризації тез про трудову дисципліну. Голова ВЦРПС підкреслив, що ця кампанія досягла своїх мети лише після запровадження елементів тейлоризму на виробництві (нормування та відрядної оплати праці), які сприяли її інтенсифікації.

Незважаючи на переважання серед делегатів конференції прихильників “широкої бази” — так званих “референтів ноткорів” (громадських кореспондентів нот) перемогу отримали “ціпівці”, які взяли реванш завдяки втручанню представників партійно-господарських органів у роботу конференції.

За пропозицією керівника НК РСІ В. Куйбишева, який очолював роботу НОП в СРСР, на голосування делегатів було поставлено резолюцію, укладену на основі тез Всесоюзної наради відповідальних керівників РСІ, яка суперечила поглядам більшості учасників конференції. В ній робився наголос на необхідності активізації “робітничої умілості” та на категоричному запереченні “спроби трактування НОП як цілісної системи організації праці”. Крім того, для запровадження методів ЦІПу до

системи професійної підготовки робітників, за постановою ЦКК РКП(б) керівництво роботою педагогічної секції було передане директору ЦІПу ВЦРПС О. Гастеву.

Розуміючи небезпеку захисту опозиційної платформи, більшість делегатів з'їзду підтримала тези Куйбишева та пропозиції Гастева⁷³. Після розгрому прибічників “широкої бази”, зневажливо названими Гастевим “базіконопівцями” (тими, що базікають про НОП), “безпорадними прожекторами” та “маніловими”, розробка проблем наукової організації праці набула одностороннього характеру відповідно з установками ЦІПу. Завдяки втручанню партійно-державних органів головним проповідником НОП в СРСР став О. Гастев.

Через неможливість технічного переобладнання виробництва, головним напрямком запровадження НОП стало підвищення продуктивності праці на існуючому устаткуванні, в основному за рахунок інтенсифікації трудових процесів при орієнтуванні на кращого робітника. Тому гастєвська система НОП, незважаючи на демагогічні заяви влади про те, що “підвищення інтенсифікації праці при умові диктатури пролетаріату не є експлуатацією робітничого класу, а лише зусиллями самого робітничого класу в справі відстоювання ним у буржуазії економічних позицій”⁷⁴, призводила до ще більшої експлуатації робітників, ніж класичний тейлоризм, і спричиняла підвищення виробничого травматизму.

Впровадження методів ЦІПу у виробництво здійснювалося за прикладом інституту професора Піарковського в Німеччині — шляхом встановлення прямих зв'язків із виробниками та залучення їх коштів для проведення науково-дослідних робіт. Використовуючи західний досвід, ВЦРПС заснував “Акціонерне товариство по підготовці та організації робочої сили й установленню робіт на підприємствах” (скорочено “Установка”) за участю Наркомату праці та бюро правління залізниць, до якого з часом приєдналися ВРНГ, ЦК спілок металістів, хіміків, гірників та деревообробників. Це був перший у Радянському Союзі заклад, що здійснював роботу по запровадженню НОП на госпрозрахункових принципах на основі господарських договорів із замовниками. На відміну від аналогічних західних закладів він поєднував дослідницьку діяльність щодо раціоналізації праці з педагогічною⁷⁵.

В 1924 р. “Установка” уклала договори з бюро правлень залізниць, Наркоматом праці СРСР, “Укршкіртрестом”, “Донвугіллям”, деякими загальносоюзними трестами, й відповідними

ЦК профспілок, за яким організувала дочірні відділення в закладах та на підприємствах — так звані оргастанції, що займалися з'ясуванням можливостей раціоналізації трудових процесів у виробництві та навчанням робітників раціональним трудовим рухам⁷⁶. Тільки за договором з Наркоматом праці про підготовку робітників металістів були організовані оргастанції в Харкові, Катеринославі, Миколаєві та Донбасі. Крім того, при ЦК гірників діяли курси інструкторів ФЗУ (фабрично-заводського учнівства)⁷⁷.

Після того, як 11 березня 1926 р. ЦК ВКП(б) ухвалив метод прискореної підготовки кваліфікованої робітничої сили та запропонував Головпрофосу та господарським органам покласти в основу професійної освіти систему ЦІП⁷⁸, мережа ціпівських станцій поширилася на 24 міста України. Крім Харкова, Києва, Катеринослава та Одеси вони почали діяти в Херсоні, Жмеринці, Казатині, Бердичеві, Олександрівську, Верхньодніпровську, Крюкові, Умані, Бобринську, Полтаві, Ізюмі, Богуславі, Лимані, Луганську, Дебальцеве, Таганрозі, Маріуполі та Конотопі⁷⁸. Активну допомогу “Установі” у відборі та підготовці інструкторів оргастанцій надавали професійні спілки, що за постановою другої Всесоюдної конференції НОП делегували своїх членів у всі органи, які займалися питаннями організації праці⁷⁹.

Та, незважаючи на діяльність оргастанцій, нормування праці поступово почало відходити від норм, які відповідали техніко-технологічним умовам виробництва та кваліфікації робітників, у бік необґрунтованого збільшення. Цьому сприяла недостатня принципівість представників профспілок у ТНБ, які йшли на поступки господарникам, керуючись вказівкою голови Південбюро ВЦРПС Ф. Угарова, висловленою ним на II Всеукраїнському з'їзді професійних спілок, — про необхідність “скоротити правову частину [кол]договірив до мінімуму, враховуючи тяжке становище нашої промисловості”⁸⁰.

За закликом ВУРПС професійні спілки мусили підтримати почин тульських робітників за добровільне підвищення норм виробітку. При їх сприянні в листопаді 1924 р. почали з'являтися ударні бригади в Донбасі, а потім в інших регіонах республіки, які мусили дати поштовх розвитку масовому руху робітників за добровільне збільшення норм виробітку⁸¹.

Позиція ВУРПС дала можливість господарникам проводити інтенсифікацію виробництва за рахунок експлуатації робітників. Як зазначав на III Всеросійському з'їзді рад голова ВРНГ СРСР Ф.

Дзержинський, бурхливе зростання продуктивності праці у 1924/25 р. було досягнуте за рахунок мускульної енергії робітників завдяки постійному перегляду норм виробітку профспілки Тимчасова стабілізація норм відбулася лише у квітні-травні 1925 р., після того як голови губернських профспілкових органів на лютневій нараді, скликаній ВУРПС, добилися дозволу на внесення в квітневі колдоговори пункту про закріплення норм виробітку на певний строк. Однак під тиском компартійних органів вони не зуміли відстояти завойованих позицій. За обережною оцінкою ВУРПС, “в окремих випадках *норми ще підвищувалися*”⁸².

Потогінна система тейлоризму запроваджувалася на радянських підприємствах без належної компенсації трудових затрат робітників. Захищаючи інтереси державної партії, радянські професійні спілки виступали проти поширення на радянських підприємствах досвіду індустріальних країн щодо матеріального стимулювання робітників залежно від прибутковості підприємств*. А саме — проти їх індивідуальної участі в прибутках, хоча така форма оплата праці у поєднанні із відрядною оплатою відповідає завданням технічної й соціальної модернізації виробництва. Усуваючи відчуженість робітників від продуктів виробництва, вона підвищувала їх зацікавленість у наслідках праці, тобто одночасно вирішувала два завдання — сприяла

* Система індивідуальної участі робітників у прибутках підприємств народилася в Англії в 1829 р. Її популярність в індустріальному суспільстві поступово, хоча й досить повільно, зростала. Найбільш широке розповсюдження у першій чверті ХХ ст. вона отримала в Сполучених Штатах, особливо на залізничному транспорті і в 1925 р. була ухвалена конгресом Американської Федерації Праці в Атлантік Сіті. В окремих європейських країнах, незважаючи на менше застосування, практика участі робітників у прибутках підприємств дістала законодавче закріплення, щоправда на рівні окремих галузей виробництва. Так, у Франції, незважаючи на її поширення з кінця ХІХ ст. серед страхових кампаній і в дрібній промисловості, у першій чверті ХХ ст. вона набула обов'язкового характеру для оплати праці робітників гірничої промисловості (1917 р.) та частково запроваджувалася на залізничному транспорті (1921 р.). В Чехословаччині того ж року участь робітників у прибутках вводилася у гірничій промисловості, а через чотири роки — в Румунії. Оскільки до 1923 р. нова система матеріального стимулювання робітників поширилася на 232 англійських підприємства, де працювало 323 тис. найманих працівників, і особливо — на підприємства газової промисловості, питання про її законодавче закріплення дискутувалося в англійському уряді.

налагодженню партнерських стосунків між суб'єктами виробництва й стимулювала його розвиток.

Головним контраргументом проти такого способу розподілу прибутків служила його несумісність із пануючою у радянській промисловості державною формою власності, а також суперечністю інтересам робітничого класу в цілому.

Розтлумачуючи офіційну позицію, голова радянського уряду В. Чубар зауважив, що в принципі комуністи не заперечують участі робітників у прибутках, але виключно у загальнонаціональному масштабі, тому що лише такий спосіб розподілу відповідає принципу соціальної справедливості — забезпечує зрівняльне отримання прибутку робітниками більш і менш прибуткових галузей промисловості. Захищаючи існуючу в СРСР систему розподілу прибутку, він доводив: “Коли Форд в Америці окремих господар, який має тільки своє підприємство, може це практикувати, ми, які об'єднуємо і харчову, і тютюнову, і кооперативну, і всякі інші галузі промисловості, і тяжку індустрію, — не можемо так підходити до вирішення цього питання, оскільки у нас вийде, що транспортний робітник, робітник важкої, вугільної, військової промисловості майже нічого не отримує, в той час як робітник легкої промисловості, тютюнової і харчової промисловості буде отримувати більше. Ми стоїмо на точці зору проведення відрахувань від прибутків і ці відрахування проводимо. Ви знаєте, що у нас йде загальне відрахування до загального фонду покращання побуту робітників... Індивідуальну ж участь ми вважаємо неправильною”⁸³.

Якщо В. Чубар обґрунтовував суперечливість індивідуальної участі робітників у прибутках підприємств класовим інтересам робітників на прикладі націоналізованої промисловості, то лідер українських профспілок А. Радченко намагався довести її антиробітничу спрямованість у приватному секторі виробництва. Він вказував на небезпечність посилення експлуатації робітників внаслідок їх залучення до розподілу прибутків підприємств, що нібито мало місце в капіталістичних країнах: “Капіталістичні підприємці, залучаючи у свої справи робітників, посилюють експлуатацію і згладжують суперечності між працею і капіталом”. “Чи можемо ми це допустити у себе? — запитував Радченко і відповідав, — Ні не можемо”⁸⁴.

Насправді, компартійні керівники не могли цього допустити з інших причин. У приватному секторі виробництва тому, що боялися класового співробітництва підприємців і робітників та

зміцнення цього сектору економіки, а у державному — через те, що індивідуальна участь робітників у прибутках могла стати, як це іноді траплялося в країнах західного світу, першим кроком на шляху до акціонування підприємств (система коопартнершип у Сполучених Штатах)*, тобто до роздержавлення націоналізованої промисловості й створення базису економічної демократії. Тому, незважаючи на зацікавленість у запровадженні стосунків соціального партнерства між суб'єктами виробництва у державному секторі промисловості, а також в інтенсифікації праці на державних підприємствах, правляча партія відмовилася від використання західного досвіду. Тимчасовим виключенням із загального правила стала оплата праці деяким фахівцям у формі тант'єм**.

За визнанням А. Радченка, зробленим на IX з'їзді КП(б)У (грудень 1925 р.), партійні та профспілкові органи доклали чимало зусиль, щоб “подолати настрої робітників, [які виникли] коли Каменєв на пленумі Московської ради необережно висловився щодо індивідуальної участі робітників у прибутках”⁸⁵

Система колективної участі робітників у розподілі прибутків промисловості створила для державної партії необмежені можливості розпорядження цими прибутками, не рахуючись з думкою робітників. Численні факти ураження економічних інтересів робітників констатувалися в інформаційних зведеннях місцевих партійних органів та в листах компартійних працівників до ЦК КП(б)У. Так, у таємному листі секретаря Миколаївського окружного КП(б)У до секретаря Одеського губкому КП(б)У Бессонова, секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича та секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна про події за квітень-серпень 1925 р. йшлося про недостатнє матеріальне стимулювання інтенсифікації праці робітників: “Зарплата значно відстає від росту продуктивності праці. Цифрі 102,8 % продуктивності можна протиставити тільки 69 % підвищення заробітної плати”⁸⁶. У доповіді комісії ЦК КП(б)У

* «Коопартнершипом» зветься така форма класового співробітництва, коли підприємці застосовують на практиці залучення робітників до участі в прибутках, а також до участі в самому підприємстві шляхом розподілу між ними акцій даного підприємства.

** Тант'єма — додаткова оплата праці у формі процентної винагороди, що нараховувалася з оборотів або прибутку підприємств. Застосовувалася в деяких підприємствах як винагорода для службовців, які брали безпосередню участь у здійсненні торговельних операцій, сприяючи збільшенню обороту або прибутку підприємств.

по зінов'євських справах від 17 березня 1926 р. повідомлялося, що на заводі “Червона зірка” у 1926 р. норми виробітку перевищили довоєнний рівень на 21 %, в той час як заробітна плата, що становила 44 крб. 67 коп., на 36 % відставала від довоєнної, що дорівнювалася 69 крб. 72 коп., хоча ціни на продовольчі товари зросли за вказаний період на 12 %⁸⁷.

Незважаючи на значне відставання темпів зростання заробітної плати від динаміки росту продуктивності праці, ВУРПС не дозволяв професійним спілкам вимагати підвищення заробітної плати вище розмірів, встановлених тарифними ставками. Так, на засіданні комфракції Всеукраїнського з'їзду працівників місцевого транспорту голова ВУРПС А. Радченко виступив проти пропозиції делегатів комуністів із Маріуполя, які запропонували підвищити заробітну плату робітникам-будівельникам, які приїхали в Україну з Ленінграда для будівництва холодильників, вище місцевого рівня й ставок прийнятих в Ленінграді⁸⁸.

Більш того, як зазначав на XIV з'їзді ВКП(б) лідер радянських профспілок М. Томський, у Радянському Союзі виник парадокс, “...коли директор заводу, тресту або окремого комбінату йде на підвищення заробітної плати, в той час як профспілкова організація, яка отримала директиву зверху, опирається цьому підвищенню”. Цей парадокс він пояснював необхідністю захисту професійними спілками класових інтересів робітників: “Це цілком природно, тому, що господарник бачить тільки свій комбінат, його цікавлять тільки його локальні цілі, а профспілкові об'єднання не можуть підвищувати зарплату окремим категоріям, виокремлювати ці категорії, бо тоді всі інші групи робітників будуть вимагати такого ж підвищення зарплати, і такий вчинок господарника, безумовно, шкідливий, безумовно, спричиняє жорстокий удар по профспілковому руху”⁸⁹.

Інтенсифікація виробництва, здійснювана без необхідного матеріального заохочення робітників та відповідних техніко-технологічних гарантій призводила до катастрофічного підвищення виробничого травматизму та каліцтва робітників. Негативні наслідки необґрунтованого підвищення норм виробітку констатувалися у повідомленнях з місць. Зокрема, у листі секретаря Миколаївського окружного партії до ЦК КП(б)У повідомлялося, що “робітник, особливо відрядник, працює з надзвичайною напругою, його не задовольняє сума заробітку, він гонить приробіток, всіляко ущільнюючи свій робітничий день, нехтуючи необхідними заходами безпеки. За час запровадження й

підвищення норм кількість нещасних випадків на виробництві по заводу “А. Марті” збільшилася на 50%⁹⁰.

Намагаючись виконати потогінні норми, робітники працювали надурочно, у вихідні та святкові дні. На відміну від західних країн запровадження тейлоризму в СРСР призводило не до скорочення, а, навпаки, до збільшення тривалості робочого дня. Якщо у першому кварталі 1923/24 р. кожний промисловий робітник республіки витрачав на виконання надурочних робіт із розрахунку на кожен відпрацьований день в середньому 0,37 години, то в останньому кварталі 1924/25 р. — 0,41 години⁹¹:

Можливість підвищення продуктивності праці за рахунок “мускульної енергії” робітників швидко вичерпала свої ресурси. Через погану організацію виробництва норми виробітку в артілях гірників стали виконуватися лише на 65-70%. На шахтах Південсталі забійники могли працювати лише 13,8% робочого часу, в той час як 32,4% — витрачали на погодження організаційних негараздів⁹². Подальший розвиток продуктивності праці вимагав ущільнення робітничого дня шляхом усунення організаційних недоліків.

Виключність методів ЦІП, директивно нав'язаних наркоматом РСІ при сприянні профспілок, виявила свою безперспективність уже через рік після їх запровадження. Підбиваючи на ІХ з'їзді КП(б)У перші підсумки роботи оргастацій на підприємствах “Хімвугілля” та заводі “Світло шахтаря”, секретар ЦК КП(б)У Д. Лебедь зауважив: “Тут досвід робіт у галузі покращання виробництва показав один недолік, а саме — робота на хронометражі, яка проводилася окремими нашими бригадами, ... а також ... з ініціативи окремих господарників не повинна стати основою раціоналізаторської роботи в нашій промисловості, оскільки хронометраж передбачає високу техніку, високий вишкіл. Тому часто-густо робота з хронометражем (встановлення часу, необхідного на той чи інший трудовий процес) не давала картину, ... тому часто-густо вона викликала незадоволення самого виробничого персоналу і робітників”.

Пояснюючи неефективність хронометражу низьким рівнем техніки та організації виробництва, Лебедь запропонував переглянути пріоритети політики підвищення продуктивності праці, надавши перевагу раціоналізації техніки і управління⁹³.

Ці пропозиції увійшли до другого пункту резолюції “Про господарське будівництво”, який визначав найближчі завдання поліпшення промислового виробництва та шляхи покращання

матеріального становища робітників⁹⁴, а надалі були підтримані делегатами II пленуму ВУРПС.

Резолюції партійного з'їзду зустріли міцну опозицію робітників. Під час проведення окружних профспілкових з'їздів, скликаних ВУРПС з метою обговорення резолюцій з'їзду, активність робітників досягла небаченої активності. Із 7000 тис. делегатів, які брали участь у 42 міжспілкових з'їздах, по доповіді ВУРПС висловилося майже півтори тисячі чоловік. Як зауважував голова ВУРПС А. Радченко, "ніколи не можна було повністю задовольнити списку тих, хто записався до дебатов з доповіді. Майже на жодному з'їзді не було випадків, щоб записалося менше 60-70 чол., записувалися й до 120, та бували факти, що товариші дискутували по півтора-два дні. Менше 25 чол. на окремому з'їзді не висловлювалося". Проте, як зазначав голова ВУРПС, активність робітників "йшла не по тій лінії", куди її намагалися спрямувати компартійні фракції. "Вона, головним чином і майже виключно, проявлялася у надзвичайно сильному зростанні споживчих тенденцій"⁹⁵.

Вперше після розгрому меншовицької опозиції ситуація на профспілкових з'їздах вийшла з під контролю компартійних органів. Робітники, обурені методами інтенсифікації виробництва, відмовилися від обговорення виробничих питань, які намагалися нав'язати учасникам конференцій компартійні фракції. Лейтмотивом з'їздів стали злободенні для робітників теми – про експлуатацію та майнове розшарування у суспільстві. За свідченням А. Радченко, під час участі в роботі окружних з'їздів він отримував десятки записок, в яких робітники запитували, скільки грошей заробляють профспілкові і партійно-державні діячі, "чого раніше не спостерігалось"⁹⁶. Вимоги зрівнялівки висувалися й щодо оплати праці. Вони належали малокваліфікованим робітникам, які переважали у складі робітничого класу, й відповідно серед учасників з'їздів. Кваліфіковані – навпаки, висловлювалися проти зрівнялівки, причому на нечисленних рентабельних підприємствах вони домагалися участі в розподілі прибутків підприємств⁹⁷.

Однак усі групи робітників були незадоволені соціальними наслідками політики інтенсифікації праці. Не довіряючи обіцянкам влади про підвищення оплати праці внаслідок машинізації виробництва, вони вважали, "що всяка нова машина буде викидати за борт надлишок робочої сили" й "що зростання продуктивності праці... неможливе тільки за рахунок раціоналізації". Втім, лише словесними висловами вираження незадоволення

не обмежувалося. Траплялися й факти саботажу механізації. Так, на під час будівництва одного з механізованих заводів у Харкові, де зберігалось 300 пудів хліба, робітники на знак протесту проти запровадження техніки, спалили цей хліб⁹⁸.

В 1926 р. з'явилося й таке небажане для влади явище, яке, за висловом А. Радченка, “було в старі часи” — робітники “літуни” високої кваліфікації, які, користуючись попитом на кваліфіковану робочу силу, часто змінювали місце роботи в пошуках кращих заробітків. Повідомляючи робітникам інформацією про оплату праці на інших підприємствах, вони нерідко спричиняли виступи робітників з вимогами підвищення заробітної плати⁹⁹.

Зростання опозиційних настроїв робітників занепокоїло державну партію. Заходи подолання “споживчих настроїв і створення виробничої атмосфери” у робітничому середовищі обговорювалися на квітнево-травневому (1926 р.) пленумі ЦК КП(б)У. Замовчуючи справжню причину провалу партійних резолюцій на робітничих конференціях, компартійні керівники намагалися перекласти відповідальність за поразку на профспілкові органи.

Їх підтримав голова ВУРПС А. Радченко, який звинуватив своїх колег у тому, що вони у більшості “або вторили тому, що казали на конференції виступаючі делегати, або намагалися самим спокійним чином замовчувати відсутність виробничих настроїв робітників, або дружно стверджували, що зараз зростання продуктивності праці можливе лише за рахунок раціоналізації виробництва”. Головною причиною “хвостизму” професійних спілок Радченко вважав збочення робочої демократії, коли професійні організації перестали керувати масами й під впливом мас почали третирувати господарників, внаслідок чого “стала намічатися “класова” ворожнеча між господарниками і профспілковцями, “класова” ворожнеча між комуністами, які працюють у профспілкових ... і господарських органах”¹⁰⁰.

Проте інший учасник пленуму Берзин звинуватив у збоченні робочої демократії голову ВУРПС, який останні півроку досить часто кидав докори профпрацівникам за “зрошення” з господарниками.

Намагаючись виправдатися, Радченко заявив про єдність цілей профспілкових і господарських органів і закликав профспілковців домогтися єдності дій із господарниками. Відчуваючи зміну політичної кон'юнктури, він своєчасно переорієнтувався й “взяв

крен на 180 градусів”¹⁰¹. Вказуючи на відмінність функцій господарських і профспілкових органів, голова ВУРПС відхилив заяву учасника пленуму К. Мойсєєнка про те, що при єдності дій профспілкових і господарських органів ініціатива щодо підвищення продуктивності праці, повинна виходити від господарників, а профспілкові органи мусять її підхоплювати і проводити, оскільки інакше можуть загубити свій авторитет¹⁰². Нехтуючи цим далекоглядним застереженням, Радченко запропонував професійним організаціям “бігти поперед паровоза” – виступити застрільниками в роботі по підвищенню продуктивності праці, випереджаючи ініціативу господарників.

Виступаючи на березнево-квітневому (1926 р.) пленумі КП(б)У, голова ВУРПС “попав у яблучко”, оскільки через півроку, як уже згадувалося, XV конференція РКП(б) запропонувала професійним спілкам стати ініціаторами конкретних пропозицій, спрямованих на здійснення закликів партії до режиму економії та раціоналізації виробництва¹⁰³.

Ініціювали численні заходи кампанії раціоналізації профспілкові органи, які не були непопулярними серед членів професійних спілок і не змогли забезпечити їх масову підтримку робітниками. На слабкість зв'язку профспілкових організацій з робітниками звернув увагу на березнево-квітневому пленумі КП(б)У член ЦК КП(б)У М. Попов: “Цехові і загальні збори приваблюють незначну кількість робітників – активістів, громадських діячів... Делегатські збори, що охоплюють активістів, також нечисельні, члени делегатських зборів не пов'язані з робітничими масами. Якщо взяти виробничі наради..., куди залучаються найбільш кваліфіковані робітники, то цей інститут зовсім небагатолюдний і недостатньо зв'язує профорганізацію, а відповідно і нашу партійну організацію з робітничими масами. Врешті-решт, коли взяти робітничі громадські організації МОДР і т.д., і т.п. ..., ці організації кількісно зросли, але не організували роботу всередині себе”¹⁰⁴.

Розгортанню економічної роботи професійних спілок перешкодив і неврожай 1925 р., який ослабив можливості фінансування винахідницьких та раціоналізаторських пропозицій робітників. Раціоналізація техніки та управління виробництвом була обмежена запровадженням тих чи інших теоретичних положень НОП або поточних покращань техніки та організації виробництва, спираючись на передовий практичний досвід¹⁰⁵.

Першим етапом раціоналізації, згідно з рішеннями XV конференції РКП(б) (жовтень – листопад 1926 р.), стала кампанія

“режиму ощадності”, яку почали проводити на шкоду робітникам. За влучною оцінкою комісії ЦК КП(б)У, що у 1926 р. працювала у Зінов'євському окрузі, “наслідки першого етапу кампанії ощадності виявилися для робітників сумними”¹⁰⁶. Попри рішенням II пленуму ВУРПС зростали надурочні роботи. У 1925/26 р. кількість надурочних годин на одного робітника на один робочий день становила 0,53 години в I кварталі, 0,55— у II та 0,35 — за два місяці (квітень і травень) III кварталу¹⁰⁷. Однак, порушуючи пункти колективних договорів щодо обмеження тривалості робочого дня 8 годинами, професійні спілки йшли на поступки не тільки господарникам, а й робітникам, оскільки в умовах скорочення відрядної оплати праці через граничність норм виробітку*, надурочні роботи стали для робітників єдиною можливістю підвищення заробітків.

Бурхливе незадоволення робітників викликало згоду профспілок з господарниками під час скорочення штатів підприємств внаслідок проведення “режиму ощадності”. Дратував робітників і розрив у темпах зростання заробітної плати і продуктивності праці. Так, докери Маріупольському порту і робітники судноремонтного заводу ім. Ілліча пред'явили ультиматум адміністрації про підвищення ставок, загрожуючи звільненням у випадку відмови. Ті, хто не наважувався на відкриті виступи, саботував проведення режиму ощадності, як бердичівські робітники, які свідомо стримували зростання продуктивності праці, щоб запобігти скороченню штатів та зменшенню заробітків¹⁰⁸.

Проведення режиму ощадності без врахування економічних інтересів робітників настільки загостило їх відносини з господарниками, що як зазначалося в інформаційній довідці ЦК КП(б)У № 11 (документ не датований), на загальних зборах робітників цукрових заводів, де адміністрація робила доповіді, всі робітники кричали: “Режим економії скерований на погіршення матеріального стану робітників і порушення колективних договорів!” Аналогічна ситуація склалася на районних конференціях у Дніпропетровському окрузі, учасники яких не тільки питали: “Коли скінчиться кампанія на режим економії, бо вона дуже б'є

* На граничність норм виробітку вказувало зниження частки приробітку до основної заробітної плати відрядників з 73,5% у IV кварталі 1924/25 р. до 71% у II кварталі 1925/26 р. (в середньому по промисловості). (Отчет Всеукраинского совета профсоюзов к III съезду профсоюзов Украины. — С. 135-136).

робітника?”, а й часто-густо відмовлялися слухати доповіді про режим економії¹⁰⁹.

Оскільки професійні спілки не змогли побороти опозиційні настрої робітників методами переконання, правляча партія вирішила використати репресивні заходи і оголосила їх прихильниками так званої троцькістсько-зінов'євської опозиції. Проведення цих заходів спиралося на підтримку професійних спілок.

На X з'їзді КП(б)У А. Радченко, як згадувалось у розділі “Політична боротьба”, оголосив боротьбу з прихильниками троцькістсько-зінов'євської опозиції першочерговим завданням професійних спілок. Для виконання цього завдання він запропонував “згадати старовину і використати всю практику боротьби з меншовизмом”.

Розуміючи, що тільки репресіями опозиційні настрої не побороти, влада частково задовольнила вимоги робітників і таким чином нейтралізувала їх незадоволення політикою раціоналізації. Спочатку, у 1925/26 р., було встановлено рівновагу між зростанням продуктивності праці і темпами збільшення заробітної плати (відповідно 109 та 111 %), а потім, у наступному році, запровадили 6-годинний робочий день та тризмінну роботу підприємств, що сприяло зменшенню безробіття та підвищенню продуктивності праці за рахунок безперервного навантаження промислового обладнання.

Щоб нейтралізувати незадоволення робітників усуненням від поділу прибутків, ВЦРПС видав у 1926 р. циркуляр про контроль професійних спілок за фінансовою діяльністю заводууправлінь під гаслом “обліку приблизних прибутків підприємств для збільшення заробітної плати робітників”¹¹⁰. Однак слова профспілкових керівників у черговий раз розійшлися з ділом. Залучивши профспілки до складання фінансово-виробничих планів й нагляду за їх виконанням, ВЦРПС обмежив їх участь, не допустив до розподілу прибутків. Це засвідчують виступи робітників, які вимагали встановлення робітничого контролю за розподілом прибутків під час обговорення проектів колективних угод, особливо у 1928/29 р. Але про це мова піде далі.

Головним фактором, який мав забезпечити зростання фонду заробітної плати без зменшення відрахувань для розширеного відтворення, була раціоналізація виробництва, що вийшла за межі “поточної” раціоналізації. В 1927 р. конвеєрне виробництво було налагоджене на низці заводів сільськогосподарського

будівництва та електротехнічної промисловості, які були лідерами техніко-організаційного вдосконалення виробництва, та на окремих підприємствах інших галузей індустрії¹¹¹. Однак капіталовкладення у промисловість, як зазначалося на X з'їзді КП(б)У, навіть у галузях, реконструйованих за новим словом техніки, нерідко не давали зменшення витрат¹¹². Ще гіршою була ситуація в решті галузей. Так, у вугільній промисловості, де частка механізованої зарубки вугілля збільшилася порівняно з довоєнним часом з 1 до 22%, а норми виробітку перевищували довоєнні на 1,7%, продуктивність праці відставала від довоєнного рівня¹¹³. На підприємствах нерентабельних галузей основним способом підвищення продуктивності праці залишався перегляд норм виробітку, а джерелом накопичення коштів на технічну реконструкцію — недостатнє матеріальне стимулювання праці робітників.

Однак на початку року влада переоцінила резерви скритої продуктивності праці, ущільнення робочого дня та перспективи здійснення технічної раціоналізації й помилково розраховувала, що скорочення заробітної плати внаслідок підвищення норм виробітку та зниження розцінок робітники зуміють подолати протягом 2-3-х місяців¹¹⁴. Оскільки наслідки колдоговірної кампанії, проведеної у першому кварталі 1926/27 господарського року, не відповідали новим завданням, Вища рада народного господарства надала вказівку: “Як по господарській так і по профспілковій лінії переглянути у порядку поточної роботи норми і розцінки, які мають відповідні передумови (застарілі, помилкові, такі, що надають великі приробітки і т. п.)”. Щодо працівників, які могли заблокувати це розпорядження, було передбачено заходи адміністративну тиску — аж до зняття з роботи¹¹⁵.

Ці вказівки були старанно виконані, але розрахунки на здійснення ущільнення робочого дня та технічної раціоналізації не виправдалися. Не випадково робітники називали механізацію “сміхонізацією” або “хамовізацією”¹¹⁶, а раціоналізацію — “каракулевою”, тобто “липовою”¹¹⁷. Необґрунтоване підвищення норм виробітку та зниження розцінок дискредитували ідею раціоналізації та в черговий раз підтвердили неспроможність професійних спілок захистити інтереси робітників.

Щоб врятувати ситуацію, ВУРПС оголосив боротьбу з дискредитацією ідеї раціоналізації. У резолюції III Всеукраїнського з'їзду професійних спілок (листопад-грудень 1926 р.) “Про підсумки проведення режиму економії” він висунув перед

профспілковими організаціями завдання, по-перше, “налагодити пропаганду ідеї раціоналізації виробництва, пояснюючи, що раціоналізація виробництва не може бути й не повинна проводитися коштом погіршення стану робітників і службовців, а, по-друге, розгорнути “рішучу боротьбу із намаганням дискредитувати ідею раціоналізації, знижуючи реальний заробіток робітників та службовців внаслідок раціоналізаторських заходів”¹¹⁸. Однак у іншому документі — звіті про роботу за грудень 1924 - листопад 1927 рр. голова ВУРПС звернув увагу на недоцільність збереження синхронності темпів зростання продуктивності праці і заробітної плати, встановленої у 1926/27 р., й необхідність “подальшого підвищення продуктивності праці, більш швидкого, ніж заробітна плата”¹¹⁹.

В існуючих техніко-організаційних умовах виробництва такий пріоритет вимагав подальшої інтенсифікації мускульної енергії робітників без відповідної матеріальної компенсації трудових затрат. Це добре розумів керівник української профспілок А. Радченко. На X з’їзді КП(б)У він вдруге, як і на попередньому партійному форумі, дав згоду на порушення норм трудового законодавства заради підвищення продуктивності праці, не відмовляючись від інших шляхів інтенсифікації виробництва: “Потрібно, щоб продуктивність праці росла і за рахунок інтенсивності, за рахунок боротьби із всілякими негараздами, боротьби із усякою безладністю, за рахунок боротьби з прогулами, за рахунок перегляду кодексу [законів про працю. — О.М.] і усунення тих питань, які зараз до певної міри не дають можливості окремим господарським питанням розгорнутися так, як потрібно”¹²⁰.

Щоб забезпечити швидкий розвиток продуктивності праці, VII Всеросійський та III Всеукраїнський з’їзди професійних спілок прийняли рішення про зменшення розмірів приробітків відрядників, включив їх до тарифних ставок, а також замінив місячне нарахування заробітної плати погодинним і поденним¹²¹.

Рішення профспілкових з’їздів викликали незадоволення кваліфікованих робітників, які мали високі приробітки. Як зазначалося в доповідній записці секретаря комфракції ВУРПС В. Дороніна в ЦК КП(б)У “Про наслідки переукладання колективних угод на 1928 р. і стан проведення їх в життя” кадрові робітники звинуватили професійні спілки та партію у зрадництві інтересів робітничого класу й виступили проти тарифної реформи¹²². Так,

на копальнях Донвугілля за збереження старої окладної системи оплати праці проголосували шахтарі чотирьох рудоуправлень¹²³.

Прислуховуючись до думки кадрових робітників, деякі профспілкові комітети вирішили обійти директиви вищих органів щодо скорочення фондів заробітної плати відрядників. Так, ВУК текстильників добився включення гарантійних приробітків в основну ставку лише для 3 % робітників¹²⁴. ВУК металістів домовився з правлінням ЮМТу про залишення приробітків у розмірі до 175% від старої тарифної ставки¹²⁵, а ВУК хіміків для збереження приробітків пішов на навмисне заниження кваліфікаційних розрядів усіх груп робітників¹²⁶. Намагалися захистити інтереси кадрових робітників і окремі окружні профради. Зокрема, Шевченківська ОРПС призупинила проведення тарифної реформи на цукрових заводах, а Одеська — збільшила “вилку” в ставках нижчих і вищих кваліфікаційних розрядах кравців¹²⁷.

Хід тарифної реформи вийшов з-під контролю ВУРПС, який, прагнучи застерегти її провал, повідомив ЦК КП(б)У про опозицію профспілкових органів¹²⁸. Щоб виправити наслідки колдоговірної кампанії, ЦК КП(б)У скликав 24 січня 1928 р. закриту нараду керівників українських трестів і професійних спілок при Вищій раді народного господарства (ВСНХ) УСРР, на якій її голова К. Сухомлін засудив позицію профспілкових органів, які намагалися “охороняти інтереси окремих груп робітників, окремого виробництва і підприємства” всупереч класовим інтересам¹²⁹. Вимагаючи прискорення тарифної реформи, він запропонував господарським і профспілковим органам, які не виконали директиви ВРНГ СРСР та ВЦРПС про перегляд норм і розцінок, провести повторну колдоговірну кампанію. Особливо суворі вимоги пред’являлися до підприємств легкої і місцевої промисловості, де реформа зустріла найбільший опір. Тут мусили встановлювати більш жорсткі норми виробітку, враховуючи більш високий рівень заробітків робітників, ніж у решті галузей.

Опинившись під загрозою звинувачення в троцькістсько-знов’євській опозиції або правому ухилі, керівники професійних спілок підтримали пропозиції голови ВРНГ УСРР. Як зазначалося у “Доповідній записці про наслідки переукладання колективних угод і проведення тарифної реформи”, підготовленій ВУРПС для ЦК КП(б)У, нові норми “в ряді випадків, на окремих підприємствах”, а фактично часто-густо, “підвищувалися без достатніх економічних і організаційно-технічних передумов”¹³⁰.

За оцінкою інформаційного відділу ЦК КП(б)У після проведення нової колдоговорної кампанії “в цілому ряді місць вийшло зниження заробітної плати, причому в деяких місцях це зниження – значне”. Так, у залізничних майстернях в Олександрівську ковалі почали отримувати в середньому на 43% менше, котельники — на 22%, пічники — на 38 %. На Дніпробуді під зниження зарплати потрапило 850 чол. У Сумах, Запоріжжі та цілому ряді інших округів зниження зарплати торкнулося, головним чином кваліфікованих робітників. Щоправда, в середньому по українській промисловості пересічна номінальна заробітна плата зросла в легкій промисловості на 106,2%, а у важкій — на 108,5%¹³¹.

Підтримка профспілковими керівниками позиції голови ВРНГ підірвала довіру профспілкових мас до профспілкових органів. Намагаючись зміцнити підмочений авторитет. Останні впроваджували в громадську свідомість уяву про безкомпромісну боротьбу по захисту інтересів робітничого класу. Зокрема, на IV Всеукраїнському з'їзді професійних спілок голова ВУРПС А. Радченко заявив про припинення завдяки зусиллям професійних спілок, практики огульного визначення норм виробітку без врахування відповідних техніко-організаційних умов¹³². Однак факти засвідчували інше.

Всупереч декларації профспілкових органів економічна діяльність професійних спілок була підпорядкована інтересам індустріалізації. Незважаючи на невинне зменшення реальної заробітної плати робітників у другій половині 1928 р. через стрімке підвищення цін на сільськогосподарську продукцію внаслідок неврожаю 1927 р., професійні спілки не висунули вимогу індексації номінальної заробітної плати відповідно до рівня інфляції. Як зазначалось у попередній довідці української бригади ВЦРПС за наслідками обстеження реальної заробітної плати робітників УСРР її розмір тільки за 9 місяців 1928/29 р. зменшився порівняно із рівнем 1927/28 р. на 6,3 %, в той час як номінальна заробітна плата за цей же час зросла на 8,2% (при плановому завданні 7,4%) — з 70 карб. 34 коп. до 74 крб. 99 коп. (у червінцях)¹³³. Альянс профспілкових і компартійно-державних органів надав можливість накопичення коштів для індустріалізації за рахунок доходів робітників.

Отримуючи менші заробітки, робітники мусили виконувати підвищення норми виробітку, які не забезпечувалися належними техніко-технологічними умовами. В 1928 р. органи Наркомату

праці фіксували катастрофічне зростання промислових катастроф та виробничого травматизму, особливо у кам'яновугільній, металевій, хімічній, скляній промисловості і сільськогосподарському машинобудуванні¹³⁴.

Промисловий травматизм у промисловості України.
Кількість травм на тисячу застрахованих робітників

Галузі	Роки		
	1924/25	1925/26	1926/27
Вугільна	—	226	311
Скляна	—	163	245,9
Сільськогосподарське машинобудування	—	317	397
Хімічна	—	130	180,5
В середньому по всім галузям	—	123	127

Як зауважив на IV Всеукраїнському з'їзді професійних спілок А. Радченко, технічні розлади й катастрофи спричинили зменшення продуктивності праці у промисловості у другому півріччі 1928 р. Щоправда, Сухомлін вбачав основною причиною цього явища падіння трудової дисципліни внаслідок активного поповнення робітничих кадрів вихідцями із села¹³⁵. Безумовно, обидва аргументи незаперечні, проте не слід ігнорувати й фактор, на який представники компартійної номенклатури не бажали зважати на профспілковому форумі, проте який активно обговорювали на червневому (1928 р.) пленумі ЦК КП(б)У. Це — навмисне зниження робітниками продуктивності праці з метою зменшення норм виробітку¹³⁶.

Щоб зменшити незадоволення робітників політикою інтенсифікації виробництва, компартійно-радянські органи вирішили перекласти відповідальність за виробничі аварії на виконавців політики раціоналізації — управлінських та інженерно-технічних фахівців. Залучаючи професійні спілки до чистки господарських органів від прихильників так званих “троцькістсько-зінов'євської опозиції” та “правого ухилу” в РКП(б), звинувачених в організації виробничих катастроф на підприємствах, вони насправді “вичистили” господарський апарат від противників інтенсифікації праці за рахунок необґрунтованого підвищення норм виробітку.

Проте для підтримки офіційної версії — сфабрикували декілька справ проти інженерно-технічних працівників, яким інкримінувалося необґрунтоване підвищенні норм виробітку нібито заради отримання тантьєм¹³⁷.

Кампанія боротьби з опозицією, проведена з ініціативи ЦК РКП(б), катастрофічно загострила кадрову проблему в промисловості, поставивши під загрозу здійснення політики раціоналізації. Оцінюючи наслідки цієї кампанії на квітневому (1928 р.) пленумі ЦК ВКП(б), секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович зазначав, що “боротьба з опозицією, яка проводилася протягом кількох років, наклала великий відбиток на нашу роботу. Цією боротьбою ми від конкретних справ роботи були відвернуті. До справи добору працівників підходили під політичним кутом зору, який забезпечував збереження єдності партії, забезпечував правильну політичну лінію. При цьому випускали іноді з уваги суто ділові якості того чи іншого працівника”. Проте насправді ігнорували фахову підготовку не іноді, як зізнавався Каганович, а постійно¹³⁸.

Політичні пріоритети кадрової політики зумовили не тільки низький професійний рівень інженерно-технічних фахівців та управлінців, а й брак кваліфікованих кадрів взагалі. Забезпеченість вітчизняної промисловості інженерними кадрами в десятки разів відставала від рівня індустриальних країн Заходу. Так, у Швейцарії в галузі виробництва турбін чисельність інженерно-технічних фахівців досягала половини кількості робітників, тобто на кожних двох робітників припадало по одному фахівцю, в той час як в СРСР — лише 2 %, причому значна частина радянських фахів не мала вищої освіти¹³⁹.

Відповідь фахівців на “спецеїдівську” політику була досить простою і логічною – вони почали звільнятися з виробництва. Щоб подолати плінність інженерно-технічних кадрів, ЦК ВКП(б) вдався до нового адміністративного тиску. За рішенням листопадового пленуму ЦК ВКП(б) в 1929 р. було проведено мобілізацію спеціалістів з управлінського апарату на виробництво у кількості 2 тис. чол., яка здійснювалася за допомогою професійних спілок. Наступного року на підприємства в адміністративному порядку знову було переведено майже тисячу спеціалістів. Згодом цьому заходу, як зазначав український історик Г. Касьянов, надали характеру так званої самоконтрактації, коли інженерно-технічні фахівці давали зобов’язання залишатися на підприємстві до кінця п’ятирічки. Таким чином, замість охорони

права фахівців на вільну працю, професійні спілки сприяли їх закріпаченню — переведенню із становища вільнонайманих працівників у категорію людей, які втрачали право на свободу праці та свободу пересування¹⁴⁰.

Проте серед робітників кампанія боротьби з плинністю проводилася силами профспілкового й комсомольського активу. Для утримання робітників на нерентабельних підприємствах профспілкові і комсомольські органи влаштовували так звані громадські заслони з числа активістів. Вони мушили переконати тих, хто звертався до адміністрації за розрахунком, змінити своє рішення й залишитися на виробництві. В серпні 1930 р. президія ВЦРПС прийняла рішення про організацію самоконтрактації (самозакріплення) робітників на виробництві до кінця п'ятирічки, якій передувала широка агітаційно-пропагандистська кампанія проти так званих "літунів" або "мандрівників за довгим карбованцем"¹⁴¹.

Кампанія боротьби з плинністю робочої сили проводилася в умовах погіршення матеріального становища робітників. У 1928/29 р. професійні спілки погодилися на нове підвищення норм і зниження розцінок заради заощадження коштів на індустріалізацію, що призвело до суттєвого скорочення фондів заробітної плати. Так, на Одеському машинобудівному заводі цей фонд було скорочено на 9,85%¹⁴².

Не розраховуючи на захист професійних спілок, робітники подавали колективні заяви безпосередньо до адміністрації з вимогою збільшення заробітної плати¹⁴³. Протестуючи проти несправедливої оплати праці, вони вимагали встановлення робітничого контролю за розподілом прибутків підприємств, не залучаючи до вирішення цього питання професійні спілки. Зокрема, на загальних зборах Державної тютюнової фабрики робітники намагалися з'ясувати, "куди йде прибуток і чому з ними не рахуються," пропонували "перестати ганятися за прибутком" й "дати його на збільшення заробітної плати". Аналогічну пропозицію висували й робітники 1-го канатного заводу, обурені експлуатацією робітників. На заводі ім. О. Рикова партійні члени професійної спілки висловили недовіру фабзавкому і висунули вимогу про створення незалежної від нього комісії для перевірки прибутків заводу¹⁴⁴.

Всупереч вимогам робітників профспілкові органи підтримали гасло правлячої партії про організацію соціалістичного змагання в промисловості, здійснення якого дозволило підвищити норми

виробітку згідно з досягненнями переможців змагань без проведення належної раціоналізації¹⁴⁵, а також розвивати продуктивність праці без матеріального заохочення.

До сучасної української історіографії необґрунтовано перекочувала думка радянських істориків про те, що нібито в роки першої п'ятирічки робітничі маси підтримали ідею соцзмагання з великим ентузіазмом¹⁴⁶. Проте інформаційні довідки органів ДПУ за 1929 р. засвідчують протилежне, а саме — опір робітників діяльності професійних спілок по організації соцзмагання.

Зокрема, у довідці “Про недоліки в розвитку соцзмагання” від 21 червня 1929 р. зазначалося, що “робітники ставилися до соцзмагання недовіркою, вважаючи, що воно є лише заходом до погіршення їх становища”, “ставилися як до кампанії, нав'язаної “зверху”, яку примушують провести під страхом скорочення з роботи”.

Намагаючись захистити свої економічні інтереси, робітники вимагали від професійних спілок внесення в угоди про соцзмагання пункту про зобов'язання заводоуправлінь щодо відрахування певної частини прибутку у фонд заробітної плати на випадок підвищення продуктивності праці.

Ті, хто остаточно зневірився в колективних угодах і не довіряв ні профспілковим органам, ні господарникам, голосував проти участі у соціалістичному змаганні, як це зробили учасники цехових зборів шахти “Комунар” Пролетарського рудника Дзержинського рудоуправління в Кривому Розі, або “протестував ногами”, ігноруючи відвідування профспілкових зборів та виробничих нарад, присвячених соціалістичному змаганню. Так, на виробничу нараду електричного цеху Макіївського металургійного заводу, на порядку денному якої стояло питання про соцзмагання, із 300 робітників першої зміни прийшло лише 42, а в механічному цеху зі 180 робітників – 23.

Виступаючи проти організації змагання, вони заявляли: “Хай нам краще скажуть, щоб працювали протягом тижня два дні безкоштовно на користь соцзмагання, це буде краще, ніж кожен раз, різними шляхами знижувати заробітну плату – то перетарифікацією, то переглядом норм”. Або: “Нам змагання не потрібне! Дайте нам краще продукти харчування, ми самі знаємо, як працювати, бо працюємо відрядно, але перше питання – шлунок”¹⁴⁷. За даними перевірочних бригад ВЦРПС, які відряджались в регіони для перевірки соціалістичного змагання,

та за повідомленнями делегатів Всесоюзного з'їзду ударних бригад, в Україні такі виступи не були поодинокими¹⁴⁸.

Проте більшість робітників, яким профспілкові органи запропонували участь у соціалістичному змаганні, погоджувалися з цієї пропозицією проти власного бажання, побоюючись репресій у випадку обструкції. Вони розмірковували так: "Нашу бригаду викликають на [змагання], щоб знизити розцінки, треба знизити, а то при скороченні скоротять". Не наважуючись на відкриті виступи, вони вели агітацію проти соціалістичного змагання у курильні та в цеху. Іншої реакції робітників на пропозиції членів професійних спілок добровільно знижувати розцінки бути не могло.

Це розуміли й керівники профспілок і не поспішали організувати змагання, відкладаючи цю роботу до закінчення інших поточних кампаній. Ті ж, хто її розпочинав, розуміючи неможливість задовольнити вимоги робітників, вдавалися до адміністративно-репресивних методів, а саме: затверджували тексти угод про змагання та призначали склад штабів по його організації на засіданнях фабзавкомів без попереднього обговорення на загальних зборах робітників¹⁴⁹, а щодо саботажників змагання застосовували репресивні заходи, аж до виключення зі спілки¹⁵⁰. Така "організаційна" робота не сприяла масовості соціалістичного змагання. Не могли набути популярності й заклики професійних спілок "виправляти" тарифно-нормувальні бюро — добровільно зменшувати розцінки після підвищення продуктивності праці заради збільшення накопичень у фонд індустріалізації.

За даними ДПУ УСРР, у червні 1929 р. до складу "ударних груп" входило не більше 2,6 – 5,7% робітників, переважно робітничої молоді. Частка кадрових робітників у складі цих груп не перевищувала 30%¹⁵¹. До кінця року відсоток ударників, включаючи всі групи робітників, зріс до 22,9%¹⁵². Однак багато з них під час перевірки руху ударників у квітні 1930 р. виявилися псевдоударниками, занесеними профспілковцями до списку ударників, іноді навіть без їхнього відома, для успішного відрапортування про організацію соціалістичного змагання вищим спілковим органам. Тому не дивно, що багато "ударників" систематично не виконували виробничі завдання та прогулювали роботу. Таких "паперових" ударників на шахті № 29 Мар'ївська виявилось 31%, а на шахті № 6 Капітальна – 14%¹⁵³. Ті ж, хто перевиконував виробничі норми, намагався уникати зменшення

розцінок, щоб збільшити приробітки. Таких ударників профспілкові органи ганьбили як “організаторів соцзмагання у власну кишеню”¹⁵⁴.

Організація соціалістичного змагання адміністративно-репресивними та пропагандистськими заходами, без належного матеріального стимулювання учасників була малоефективною. Як зазначалося у матеріалах ВЦРПС, призначених для членів ЦК і ЦКК, які виїжджали для перевірки промфінпланів у січні 1930 р., після з’їзду ударних бригад (грудень 1929 р.), повсюдно спостерігалось послаблення діяльності професійних спілок¹⁵⁵.

Підводячи підсумок огляду економічної діяльності професійних спілок, слід зазначити, що всупереч гаслу про захист економічних інтересів робітників радянські профспілки, які служили передавальним пасом від владних структур до робітничих мас, проводили державну політику модернізації промисловості, нехтуючи цими інтересами, тобто сприяли запровадженню радянської моделі тейлоризму, якій були властиві ставка на психотехніку та моральне заохочення робітників. Політика розвитку продуктивності праці переважно за рахунок мускульної енергії та зниження розцінок спричиняла трудові конфлікти. Щоб поменшити суперечливість виробничих відносин, власті вдавалися до використання елементів системи соціального партнерства, які в умовах компартійної диктатури створювали ілюзію співучасті професійних спілок в організації виробництва. З цією ж метою проголошувалось і гасло диктатури пролетаріату, яке використовувалося для експлуатації праці інженерно-технічних працівників та спрямування незадоволення робітників радянською політикою раціоналізації на її виконавців — управлінців, інженерів і техніків.

Професійні спілки не набули самостійності щодо вирішення виробничих питань, проте їх представництво у господарських органах створювало ілюзію самодіяльності й таким чином сприяло трудовій активності робітників. Однак насправді коло питань, при вирішенні яких професійним спілкам надавалася ініціатива, обмежувалося переважно проблемами технічної раціоналізації. Й таку ініціативу професійні спілки підтримували. Але коли робітники ставили питання, вирішення яких загрожувало стабільності існуючого режиму — щодо колегіальності управління або участі робітників у прибутках підприємств, вони мусили обстоювати інтереси державної партії. Щоправда, слід зазначити, що розвиткові економічної демократії перешкоджала не тільки політична диктатура більшовиків та державна форма власності, а й зацентралізована тейлористська система управління виробни-

цтвом. Лише в найбільш критичних ситуаціях, коли ситуація виходила з-під контролю, як це трапилося у 1926 р., державна партія йшла на певні поступки професійним спілкам. Своєчасно зробити цей відступ допомогло використання елементів системи соціального партнерства, яке давало можливість контролювати настрої робітників.

-
- ¹ Реєнт О.П. Українська революція і робітництво. 1917-1920. – К., 2000.
 - ² Бакулин В.И. НОТ в социально-экономической политике советского государства. 1917-1929. – Дис. ... д. и. н. – Екатеринбург, 1992; Кузьмичев А.Д. Развитие научной организации труда в СССР в 20-е годы. – Дис. ... д. и. н. – М., 1996.
 - ³ Даль Р.А. Введение в экономическую демократию. – М., 1991; Эрхардт Л. Пол века размышлений. – М., 1993; Паренти М. Демократия для немногих. – М., 1990; ван Паридон С. В. Социальное партнерство в Германии. // Вопросы экономики. – 1994. – № 1. – С. 159–166; Бласко Г. Економічне диво чи економічна загадка? Соціальне ринкове господарство та його застосування: Теорія Альфреда Мюллера-Армака, обґрунтована теологічно й політично, доповнена пропозиціями щодо застосування. – К., 1992. – С.57; Албеда В. Государство и социальное партнерство в Голландии. // Вопросы экономики. – 1994. – № 5. – С. 103–105; Гельбрейт Дж. Новое индустриальное общество. – М., 1969; Гордон Л.А. Против государственного социализма: новые возможности рабочего движения. // Полис. – 1991. – № 2. – С. 67–80; Тарасова Н.Н. США: акционерная собственность трудящихся // Полис. – 1991.— № 2. – С. 106–116; Тарасова Н. Н. От приказа к мотивации новых принципов управления в США. // Полис. – 1993. – № 2. – С. 179-184.
 - ⁴ Лященко Т.М. Соціальне партнерство як фактор політичної і соціальної стабільності в Україні. – Автореф. дис. к. і. н. – К., 1998.
 - ⁵ КПРС в резолюціях – Т. 3 – К., 1979. — С. 370.
 - ⁶ Там само. – Т. 4 – К., 1980. — С. 45.
 - ⁷ Гимпельсон Е.Г. НЭП и советская политическая система. 20-е годы. – М., 2000. – С. 262.
 - ⁸ Международная энциклопедия международного движения. – М, 1927. – Ст. 1397, 1393, 1869; Большая советская энциклопедия. – Т. 59. – М., 1935. – Ст. 844.
 - ⁹ Гимпельсон Е.Г. НЭП и советская политическая система . 20-е годы. – М., 2000. – С. 260.
 - ¹⁰ XIV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). 18-31 декабря 1925 г. Стенографический отчет. – М.-Л. – 1926. – С. 723, 724.
 - ¹¹ Остапенко И.П. Участие рабочего класса в управлении промышленностью: Производственные совещания в промышленности. – М., 1964; Генкина И.Б. Возникновение производственных совещаний

- в годы восстановительного периода (1921-1925 гг.). // История СССР. – 1958. № 3; Ямковой А.А. Виробничі наради на промислових підприємствах України. (1924-1925 рр.) // Український історичний журнал. – 1960. – № 6. – С. 102-112 та ін.
- ¹² Тичина Л.К. Робітничий клас Радянської України в управлінні виробництвом. – К., Одеса., 1985; Резник А.А. Коммунистическая партия организатор совершенствованием управления промышленностью в восстановительный период. (1921-1926 гг.),– Л., 1986; Красных Л.М. Партийное руководство совершенствованием управления промышленностью в период строительства социализма (1926-1937). – Красноярск, 1986 та ін.
- ¹³ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 539. – Оп. 7. – Спр. 596. – Арк. 45.
- ¹⁴ Там само. – Спр. 605. – Арк. 20.
- ¹⁵ Там само. – Спр. 596. – Арк. 15, 23.
- ¹⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 295. – Арк. 29 зв.
- ¹⁷ Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х — 1930-х років: Соціальний портрет і історична доля. – К., 1992. – С. 107.
- ¹⁸ Професионалист Долой спецфетиш! // Вестник профдвижения Украины. – 1924. – № 31. – С. 56.
- ¹⁹ ЦГДАВО України. – Ф. 2605. – Оп. 2. – Спр. 715. – Арк. 55.
- ²⁰ Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х — 1930-х років: Соціальний портрет і історична доля. – С. 107.
- ²¹ ЦГДАВО України. – Ф. 2605. – Оп. 2. – Спр. 715. – Арк. 24.
- ²² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 295. – Арк. 30 зв., 31 зв.
- ²³ Там само. – Спр. 193, арк. 115.
- ²⁴ Там само. – Арк. 29.
- ²⁵ Там само. – Арк. 30 зв., 31 зв.
- ²⁶ ЦДАВО України. – Ф. 2605. – Оп. 2. – Спр. 715. – Арк. 5.
- ²⁷ Там само. – Арк. 27.
- ²⁸ Там само. – Арк. 55.
- ²⁹ Там само. – Арк. 51.
- ³⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 314. – Арк. 211 зв.
- ³¹ ЦГДАВО України. – Ф. 2605. – Оп. 2. – Спр. 715. – Арк. 2.
- ³² Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х — 1930-х років: Соціальний портрет і історична доля. – С. 108.
- ³³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2654, арк. 23.
- ³⁴ Там само. – Оп. 1. – Спр. 314. – Арк. 212.
- ³⁵ ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 7. – Спр. 605. – Арк. 36.
- ³⁶ Там само, арк. 20.
- ³⁷ Алексеев Г.П. Профсоюзы в системе управления производством. – М., 1975. – С. 22.
- ³⁸ XIV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). 18-31 декабря 1925 г. Стенографический отчет. – С. 737.
- ³⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1974, арк. після 11 до 22.

- ⁴⁰ Там само, арк. 29, арк. 31 зв.–49.
- ⁴¹ Там само, арк. 36, 44, 48; Радченко А. Профессиональное движение на Украине. От III к IV пленуму ВУСПС. Доклад на IV пленуме. // Вестник профессионального движения Украины. – Х., 1926. - № 9 (86). – С. 25.
- ⁴² ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 7. – Спр. 596, арк. 124, 162.
- ⁴³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 295. – Арк. 29.
- ⁴⁴ Там само, оп. 20, спр. 2654, арк. 2, 22; ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 7. – Спр. 596. – Арк. 15.
- ⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 7. – Спр. 596. – Арк. 162.
- ⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2654. – Арк. 4.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ Варнавицкий Н. Опыт систематизации экономической работы на Украине. // Вестник профдвижения Украины. – 1923. - № 40. – С. 15.
- ⁴⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 314. – Арк. 206 зв, 207.
- ⁵⁰ ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 7. – Спр. 539. – Арк. 46.
- ⁵¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2654. – Арк. 3 зв.
- ⁵² Там само. – Оп. 20. – Спр. 2654. – Арк. 3 зв.
- ⁵³ ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 7. – Спр. 596. – Арк. 52.
- ⁵⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2654. – Арк. 2.
- ⁵⁵ ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 7. – Спр. 596. – Арк. 17, 23, 52.
- ⁵⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2654. – Арк. 3.
- ⁵⁷ ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 7. – Спр. 596. – Арк. 22.
- ⁵⁸ Там само, арк. 17.
- ⁵⁹ Там само, арк. 21.
- ⁶⁰ Там само, арк. 162.
- ⁶¹ Гринчуцький В. Промислові трести України в 20-ті рр. – К., 1997. – С. 81, 118; НЕП и хозрасчет. – С. 177-188; 124-126.
- ⁶² ЦДАГО України, – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2654. – Арк. 2.
- ⁶³ ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 7. – Спр. 596. – Арк. 164.
- ⁶⁴ Там само, арк. 22-25; Итоги и перспективы работы профсоюзов. Резолюции доклада А. Радченко на I Всеукраинской партийной конференции. // Вестник профдвижения Украины, 1926. - № 20 (97). – С. 38.
- ⁶⁵ Тарасова Н. Н. От приказа к мотивации: новые принципы управления в США. // Полис. – 1993. – № 2. – С. 179-183; Лукьянова Г.И., Цысина Г.А. Участие рабочих в делах менеджмента. – Там же. — С. 184-189;
- ⁶⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 193. – Арк. 112.
- ⁶⁷ Керженцев П.М. НОТ: научная организация труда. – Изд. 2-е, переработанное и доп. – Л., 1925. – С. 18.
- ⁶⁸ Там само, с. 17.
- ⁶⁹ Шатуновский Я. Научная организация труда и ее анархистские выявления. // Красная новь. – 1923. – Кн. 6. – С. 252-262.
- ⁷⁰ Соколов Б.Г. Два течения в НОТ. // Вопросы труда. – 1924. – № 1, - С. 69-70.

-
- ⁷¹ Гастев А. 2-я конференция по НОТ и ЦИТ. – С. 43-44.
- ⁷² Там само. – С. 48-70.
- ⁷³ Там само. – С. 51.
- ⁷⁴ ЦИТ и его метод НОТ. – М., 1972. – С. 29-30.
- ⁷⁵ Орга-станция при Укркожтресте (в г. Киеве). // Организация труда, 1925. – № 1. – С. 89.
- ⁷⁶ Хроника ЦИТа и «Установки». // Там же. – 1925. - № 6. - С. 113, 114.
- ⁷⁷ ЦИТ и его метод НОТ. – С. 30.
- ⁷⁸ Там само. – С. 35.
- ⁷⁹ Керженцев П.М. НОТ: научная организация труда. – Изд. 2-е, переработанное и доп. – С. 56-57.
- ⁸⁰ Второй съезд профсоюзов Украины, 3-8 ноября 1924 г.: Стенографический отчет. – Харьков, 1928. – С. 21.
- ⁸¹ Гудзенко П.П., Кульчицкий С.В., Шаталіна Е.П. Трудові почини робітничого класу. 1921-1937. (На матеріалах Української РСР). – К., 1980 – С. 75-76.
- ⁸² Отчет ВУРПС III конференции профсоюзов Украины. — С. 130.
- ⁸³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 138. – Арк. 147.
- ⁸⁴ Там само. – Арк. 56-58.
- ⁸⁵ Там само.
- ⁸⁶ Там само. – Оп. 20. – Спр. 2164. – Арк. 13.
- ⁸⁷ Там само. – Спр. 2355. – Арк. 5.
- ⁸⁸ Там само. – Оп. 1. – Спр. 193. – Арк. 166.
- ⁸⁹ Стенографический отчет XIV съезд ВКП(б). – С. 53.
- ⁹⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2164. – Арк. 14.
- ⁹¹ Отчет Всеукраинского совет профсоюзов к III съезду профсоюзов Украины. — С. 136.
- ⁹² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 87. – Арк. 294, 213.
- ⁹³ Там само. – Оп. 1. – Спр. 136. – Арк. 88.
- ⁹⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 1. – К., 1979. – С. 347.
- ⁹⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 193. – Арк. 106.
- ⁹⁶ Там само. – Арк. 108.
- ⁹⁷ Там само. – Арк. 163
- ⁹⁸ Там само. – С. 109.
- ⁹⁹ Там само. – С. 158.
- ¹⁰⁰ Там само. – С. 114.
- ¹⁰¹ Там само.
- ¹⁰² Там само. – С. 128.
- ¹⁰³ КПРС в резолюціях ... – Т. 3. – С. 870.
- ¹⁰⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 193. – Арк. 141.
- ¹⁰⁵ Бакулин В.И. На путях интенсификации промышленного производства. (Из опыта 20-х годов). – Екатеринбург. – 1992.
- ¹⁰⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2355. – Арк. 5.
- ¹⁰⁷ Отчет ВУРПС III конференции профсоюзов Украины. — С. 138.
- ¹⁰⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2329. – Арк. 3.

-
- ¹⁰⁹ Там само. – Арк. 201 зв.-202.
- ¹¹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 2605. – Оп. 2. – Спр. 254. – Арк. 118.
- ¹¹¹ Кузьмичев А.Д. Развитие научной организации труда в СССР в 20-е годы. – М., 1996. – С. 94-95.
- ¹¹² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 192. – Арк. 123.
- ¹¹³ Там само. – Оп. 20. – Спр. 2507 або 2884. – Арк. 89.
- ¹¹⁴ Там само. – Спр. 2507. – Арк. 46.
- ¹¹⁵ Там само.
- ¹¹⁶ Там само. – Оп. 1. – Спр. 193. – Арк. 109.
- ¹¹⁷ Там само. – Спр. 228. – Арк. 56.
- ¹¹⁸ Резолюції III Всеукраїнського з'їзду професійних спілок. – Харків, 1928. – С. 62-63.
- ¹¹⁹ Отчет ВУРПС III съезду профсоюзов Украины. — С. 135.
- ¹²⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 192. – Арк. 165.
- ¹²¹ Резолюції III Всеукраїнського з'їзду профспілок. – Х., 1927. – С. 28; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2737. – Арк. 92, 111.
- ¹²² Там само. – Арк. 99.
- ¹²³ Там само. – Арк. 26, 111.
- ¹²⁴ Там само. – Арк. 43.
- ¹²⁵ Там само. – Арк. 42-43.
- ¹²⁶ Там само. – Арк. 48.
- ¹²⁷ Там само. – Арк. 111.
- ¹²⁸ Там само. – Арк. 111 зв.
- ¹²⁹ Там само. – Арк. 44.
- ¹³⁰ Там само. – Арк. 111 зв.
- ¹³¹ Там само. – Спр. 2824. – Арк. 71.
- ¹³² IV Всеукраїнський з'їзд професійних спілок. 1-8 грудня 1928 р. Стенографічний звіт. – С. 35.
- ¹³³ ЦДАВО України. – Ф. 2605. – Оп. 2. – Спр. 969. – Арк. 1.
- ¹³⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2743. – Арк. 32.
- ¹³⁵ IV Всеукраїнський з'їзд профспілок. 1-8 грудня 1928 р.: Стенографічний звіт. – Х., 1928. – С. 167-168.
- ¹³⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 295. – Арк. 33зв.
- ¹³⁷ Там само. – Спр. 193. – Арк. 136.
- ¹³⁸ Индустриализация в СССР. – Ч. 1. – М., 1997. – С. 193.
- ¹³⁹ Там само. – С. 193.
- ¹⁴⁰ Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х — 1930-х років: Соціальний портрет і історична доля. – С. 108.
- ¹⁴¹ Гудзенко П.П., Кульчицкий С.В., Шаталина Е.П. Трудові почини робітничого класу. 1921-1937. (На матеріалах Української РСР.). – С. 93.
- ¹⁴² Климов А. Николаюк Т. Стимули мотивації праці робітників промисловості України у 1929-1933 рр. – Четвертий міжнародний конгрес українців: Одеса, 26-29 серпня 1999 р.: Доповіді та повідомлення: Історія. Частина II. XX століття. – Одеса, Київ, Львів. – 1999. – С. 382.

- ¹⁴³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 3017. – Арк. 14, 26, 52.
- ¹⁴⁴ Там само. – Арк. 14, 26, 52.
- ¹⁴⁵ Там само. – Оп. 20. – Спр. 2017. – Арк. 35.
- ¹⁴⁶ Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). – К., 1999. – С. 205.
- ¹⁴⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3017. – Арк. 34-37.
- ¹⁴⁸ Там само. – Спр. 3166. – Арк. 5.
- ¹⁴⁹ Там само. – Спр. 3017. – Арк. 34-37.
- ¹⁵⁰ Там само. – Спр. 3166. – Арк. 6.
- ¹⁵¹ Там само. – Спр. 3017. – Арк. 32.
- ¹⁵² Довгопол В. М. Ударницький рух на Україні в 1926-1929 рр. // Питання історії народів СРСР. – Вип. 2. – К., 1971. – С. 64-65.
- ¹⁵³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3569. – Арк. 58 зв. – 59.
- ¹⁵⁴ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталина Е.П. Трудові почини робітничого класу. 1921-1937. (На матеріалах Української РСР.). – С. 110.
- ¹⁵⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 3165. – Арк. 4.